

Fra stavnsbåndets tid på Schackenberg

»Den onde grevinde« og hendes bønder 1711–1725*

Af *Peter Kr. Iversen*

Grevskabet Schackenberg i Vestslesvig var en såkaldt »kongerigsk enklave«. Her herskede kongerigsk lovgivning, som på mange måder var forskellig fra den slesvigske.

Begivenhederne i denne artikel udspringer sig i årene fra 1711 til 1725. I disse år var der heftig strid om, hvorvidt bønderne skulle tjene som landsoldater efter den kongerigske lovgivning fra 1701. Især fortælles om de langvarige afgiftsstridigheder 1718–25 mellem bønderne og det højgrevelige herskab. De mange dramatiske optrin giver et indtryk af bøndernes forhold til herskabet og til statsmagten og dens krav om militærtjeneste. Beretningen om de ofte heftige uoverensstemmelser mellem bønder og herskab belyser bondebefolkningens økonomiske og retslige stilling i datidens samfund. »Den onde grevendes« bønder var i disse stavnsbåndstider ingenlunde en umælede, kuet eller fattig almue.

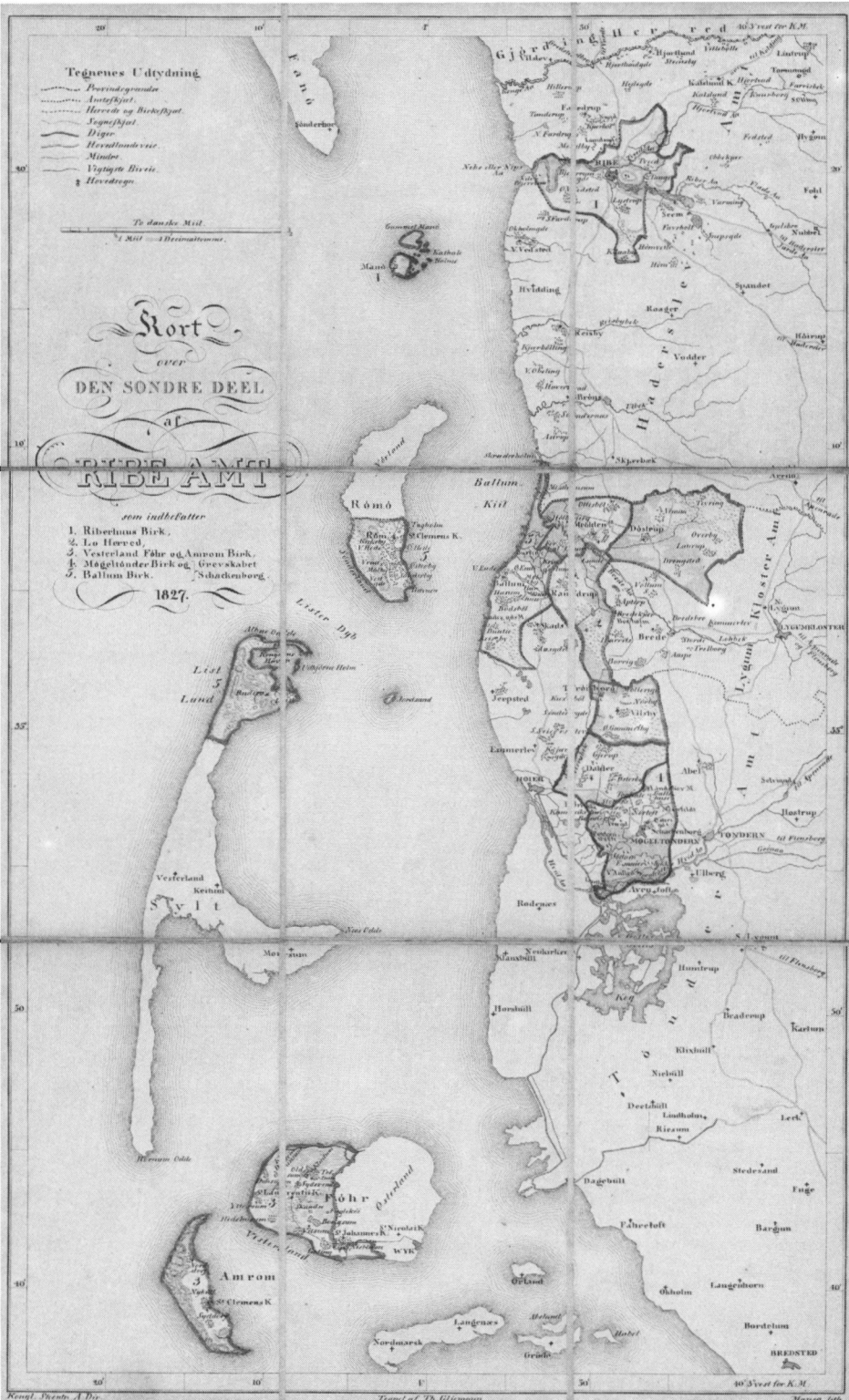
Indledning

Lagiebegrebet

I en afhandling i Sønderjyske Årbøger 1942 med titlen »Herremand og Bonde i Vestslesvig i 1660'erne og 1670'erne« har jeg redegjort for den overenskomst, som bønderne i Møgeltønder birk, d.v.s. de senere schackenburgske bønder i Møgeltønder og Daler sogne, i 1661 sluttede med feltherre Hans Schack om at hyre det daværende Møgeltønderhus' hovedgårdsjord, den såkaldte Slotmark for 1000 rigsdaler årligt. I denne kontrakt var der endvidere bestemmelser om landgildens betaling i rede penge og om betaling af frihedspenge som afløsning for »pligt, ægter og hovarbejde« med 10 rigsdaler af hver gård og 2 rigsdaler af hvert husmandssted, kåd. Der er i afhandlingen dernæst berettet om nogle stridigheder mellem Hans Schack og bønderne om forståelsen af kontrakten og herskabets forsøg på at genindføre avlingshoveriet m.v.

---

* Nærværende afhandling er en frugt af min oprindelige plan om i bogform at skildre Schackenburgs historie i tiden 1660–1760. Til indsamling af materiale hertil har jeg modtaget understøttelse fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, hvorfor jeg takker på det hjerteligste. Af helbredsmæssige grunde har jeg imidlertid måttet opgive planen, og i stedet er det indsamlede materiale publiceret brudstykkevis her og andetsteds i Sønderjyske Årbøger, Sønderjysk Månedsskrift, Medicinalhistorisk Årbog m.v. jfr. fortegnelsen over litteratur s. 226f.

Tegningens Udrydning

- Porsdyngsgrunde
- ..... Landdyng
- Høvede og Birkedyng
- Sogndyng
- Diger
- Høvede og Birkedyng
- Mønder
- Dyngte Birkedyng
- Høvede

To danske Mil.
1 Mil = 4 Bestemtmættene.

Kort
over
DEN SONDRE DEEL
af
RIBE AMT
som indbefatter

1. Ribeshus Birk.
2. Lø Høved.
3. Vesterland Føhr og Amron Birk.
4. Møgeltonder Birk og Øveskabet
5. Ballum Birk

1827.

Disse stridigheder, som nåede frem til Højesteret, var ikke afsluttet ved feltherrens død den 27. februar 1676, men selv om bøndernes anfører, Anders Nissen, Kannikhus, blev »landsforvist« ved højesteretsdommen og mistede sin fæstegård, vandt bønderne dog reelt en sejr, idet de slap for at få avlingshove-riet genindført, ligesom de fik medhold i, at landgildeydelse skulle afregnes efter Møgeltønder-mål, hvilket var en fordel for dem, da Møgeltønder-tønden var noget mindre end Åbo-tønden, som herskabet havde krævet landgilden betalt efter. Dønningerne efter stridighederne og højesteretsdommen varede endnu et stykke tid, men der synes i den følgende snes år ikke at være kommet til alvorlige sammenstød mellem herskab og bønder.

Ved feltherrens død i februar 1676 havde kongen endnu ikke underskrevet erektionspatentet på grevskabet Schackenborg, men enken Anna Blome, som opholdt sig i København, arbejdede energisk på at få sagen bragt i orden, og til trods for, at der manglede 300 tønder hartkorn i de 2500 tønder, som ellers krævedes ved et grevskabs oprettelse, lykkedes det for hende at få erektionsbrevet udstedt den 23. juni 1676.

Den ro, som var indtrådt efter processerne i 1670'erne, skulle imidlertid ikke vare længe. I forbindelse med indførelsen af Christian V's matrikel 1688 udarbejdedes en ny jordebog for grevskabet, og samtidig fik fæsterne nye kvitteringsbøger, hvori afgifterne: landgilde, landleje og frihedspenge blev angivet i rigsdaler specie, og ydermere indførtes også i fæstebrevene, at afgifterne skulle ydes i specie. Da speciendaleren var mere værd end den gængse mønt, kurantdaleren, var det dermed fra herskabets side fastslået sort på hvidt, at fæsterne, når de ikke havde speciemønt til deres rådighed, skulle betale en kursdifference, såfremt betalingen fandt sted i kurant- eller kronemønt. Denne kursdifference kaldes opgæld, lage eller lagie, og dette tillæg skulle blive anledning til en langvarig strid mellem bønder og herskab. Det er denne strid, der skal berettes om nedenfor, og den fik naturligt nok navnet »lagieprocessen«.

For at forstå, hvad striden egentlig drejede sig om, må der forudskikkes et par bemærkninger om møntforholdene. I begyndelsen af 1700-årene var rigsdalerens værdi og dermed lagien, forskellen til den faste specieværdi, noget svingende. Der blev slået stadig ringere mønt, hvilket med andre ord vil sige,

Grevskabet Schackenborg omfattede jorder spredt i Ribe, Haderslev og Tønder amter i Møgeltønder, Ballum og Lustrup birker, dvs. hovedparten af sognene Møgeltønder, Daler, Emmerlev og Ballum samt spredte ejendomme i Højer, Abild, Brede, Hjerpsted, Randerup, Skast, Mjolden, Døstrup, Skærbæk, Roager, Vodder, Brøns, Rejsby, Hviding, Vester Vedsted, Seem, Spandet, Højrup, Toftlund, Gram, Fole, Rødding og Hjerting. Hovedparten af grevskabet lå indenfor det her viste udsnit af Th. Gliemanns kort over Ribe amts søndre del fra 1827.

at der var en voksende inflation. For de schackenborgske bønder betød det, at de ville få en betydelig inflationsgevinst, såfremt de fremover kunne nøjes med at betale den i 1661-kontrakten anførte rigsdalersum i kurant uden tillæg af lagie, medens herskabet omvendt ville lide et føleligt tab. Det var derfor også – når bortses fra juridiske fortolkninger af 1661-kontrakten – rimeligt, at herskabet opkrævede lagie, men der kan nok sættes et spørgsmålstegn ved dens størrelse. Så længe den holdtes inden for rimelige grænser, synes bønderne at have accepteret den, men da den efterhånden blev opkrævet med større beløb end der ellers var normalt, begyndte modstanden, og bønderne hægtede sig fast på 1661-kontraktens ordlyd, som ikke angav møntsorten. Allerede 1703–06 gjorde bønderne forsøg på at slippe for lagien, men herskabet beordrede delefogderne til ved birkefogdernes hjælp og ved tvangsforanstaltninger at få lagierestancerne betalt. Også 1713 og 1714 var der uenighed om lagien på Schackenborg. Efter at bønderne havde nægtet at betale, blev der den 29. november 1714 på Møgeltønder birketing læst en grevelig ordre om, at bønderne skulle levere deres landgilde in natura eller i specie efter 1661-kontrakten. Spørgsmålet om lagiebetalingen har således ligget og ulmet i adskillige år, men det blev først for alvor aktuelt 1718 og 1719, efter at lagien på Schackenborg var blevet ansat til og opkrævet med ca. 20%.

Uroen omkring betalingen af lagien blev imidlertid kædet sammen med befolkningens uvilje mod udskrivning til landmilitsen, som 1701 blev pålagt de kongerigske bønder. I 1718 blev disse forhold for alvor kilde til uro. En ugift bondekarl fra Østerby, Hans Hansen var som sagfører for en ung mand af en af Vestslesvigs mest betydende slægter begyndt en proces mod den lokale kommandant for overgreb ved en session på Schackenborg, og samtidig pønsede bønderne både i Ballum og Møgeltønder birker på helt at standse betalingen af den forhadte lagie. I denne sag var Hans Hansen også bøndernes ordfører. Hvorledes kunne herskabet få denne udvikling standset, for bringes til ophør skulle den, da der stod store økonomiske interesser på spil? Man søgte at lamme bønderne i deres videre fremfærd ved at få Hans Hansen – endskønt han da var en mand på 42 år indrulleret som landsoldat. Hans nægtelse af at aflægge eden som sådan og nægtelsen af betalingen af lagien medførte to sideløbende sager, den ene for en militærsession i Ribe og Krigskancelliet, den anden for en nedsat kongelig kommission og Højesteret, men de to sager er indfiltreret i hinanden, og der vil derfor i den følgende skildring være adskillige krydshenvisninger. Først skal dog to sager fra Daler sogn om den mislykkede indførelse af konfirmationen og om kirketiedens størrelse og opkrævning ganske kort omtales, idet de ofte nævnes i lagieprocessens akter og også var med til at fremme overinspektøren på grevskabet, Eberhardt Frostbergs forbitrelse mod Hans Hansen og hans broder Anders.

Lensgreve Hans Schack, 1676–1719. Efter uddannelse på det ridderlige akademi i København fulgte han en for højadelen ret almindelig løbebane. Allerede 1697 blev han stiftsbefalingsmand over Ribe stift og amtmand over Riberhus amt. Han var i en årrække efter 1702 i fransk krigstjeneste og mistede venstre arm 1704 i slaget ved Höchstedt. Efter hjemkomsten blev han 1712 geheimeråd i Konseillet og 1719 præses for Kammerkollegiet og assessor i Højesteret. Trods de mange offentlige hverv og bestillinger fik han dog, især efter moderens, lensgravinde Sophie Dorotheas død 1707, tid til at deltage i grevskabets administration. Foto Frederiksborgmuseet efter original på Ribe rådhus.

Herskab og overinspektører

Forinden må også bøndernes modpart, herskabet og overinspektørerne, præsenteres. Feltherre Hans Schacks søn *Otto Didrik Schack* var død allerede 1. juli 1683, kun 31 år gammel. I testamentet blev hans hustru i 2. ægteskab, *Sophie Dorothea, født Marschalk* indsat som formynder for børnene og til administrator af grevskabet. Hun synes at have taget sig disse hverv alvorligt. Lige indtil sin død 1707 deltog hun under sønnens, lensgreve Hans Schacks lange udenlandsophold i administrationen af grevskabet og tog adskillige initiativer, bl.a. anlæg af Slotsgade og parken på den anden side vejen, syd for slottet.

Lensgreve *Hans Schack*, som var født i Ribe 1676, havde, da han 1696 blev myndig, overtaget styret af grevskabet, men under hans uddannelse og lange fravær i fransk krigstjeneste fra 1701 fortsatte moderen, grevinde Sophia Dorothea Schack til sin død med at deltage i administrationen, og allerede i hendes tid i begyndelsen af århundredet begyndte som nævnt stridighederne så småt at udvikle sig. Hans Schack var endnu 1708 i fransk krigstjeneste, hvor han blev oberst og brigadier, og hvor han i øvrigt i slaget ved Høchstädt 1704 mistede sin venstre arm. Han har dog været hjemme nu og da, men sine embeder som amtmand i Riberhus amt og som stiftsbefalingsmand i Ribe stift har han selv kun i ringe grad kunnet beskæftige sig med. Og det samme var tilfældet med godsadministrationen, hvor han dog nu og da har givet resolutioner vedrørende schackenborgske forhold. Hans fravær har medført, at overinspektør *Eberhardt Frostberg* (som tiltrådte i 1703), har haft afgørelsen i mange sager. Han var sit herskabs loyale og tro tjener i medgang som i modgang, men hans råd var måske ikke altid lige heldige. Han kan til tider nok siges at have været lidt for emsig, og hans sidste år, før han døde 1723, formørkedes ved de store processer og stridigheder med undersåtterne om lagiebetalingen og militærtjenesten.

Først fra omkring 1712, da greven blev geheimeråd i konseillet, mærkes hans nærværelse mere i godsadministrationen. Hans uddannelse og opdragelse som officer i Frankrig i kong Ludvig XIV's enevoldsånd kunne ikke undgå at sætte sit præg herpå. Der skulle være orden i sagerne, og han krævede lydighed og disciplin af sine undersåtter. Ville de ikke makke ret, således som han opfattede retten, måtte de føle, og hans lydige redskab overinspektør Frostberg kom til at dele denne opfattelse. Feltherren, grevens farfar, havde fået overladt Møgeltønderhus med tilladelse til at gøre sig godset så nyttigt som muligt, og denne retningslinje fulgte sønnesønnen. Godsregnskaberne fra denne periode er desværre ikke bevaret, men det er dog muligt at se, at grevskabets økonomi ikke just har været strålende, og at det derfor har været magtpåliggende for herskab og dets betjente at få de størst mulige indtægter ud af undersåtterne. Der kunne ikke gives ved dørene i spørgsmålet om ydelse af lagien eller ved reduktion af andre ydelser.

Næsten endnu mere myndigt handlede hans ægtefælle i 2. ægteskab *Anna Sophie, født Rantzau*, som han ægtede 1711 efter hans første hustru alt for tidlige død året i forvejen. Grevinde Anna Sophie Schack er et kapitel for sig. Hun var ung, intelligent, vidende, myndig og på samme tid charmerende i sin optræden i de københavnske adelige kredse. Efter ægtefællens død 1719 styrede hun som administrator for stedsønnen, den umyndige greve *Otto Didrik* godserne med fast hånd. Emilie Andersen, den fortrinlige kender af greveslægten, skriver om hende, at hun var et barn af det 18. århundrede, den oplyste

Sophie Dorothea grevinde Schack, født von Marschalck, 1656–1707, blev enke allerede i 1683, da Otto Didrik Schack døde kun 31 år gammel. Som formynder for børnene styrede hun grevskabet indtil sin død i 1707. Maleri af Jacob Coning. Foto Pacht og Crone på Frederiksborgmuseet efter original på Schackenborg.

enevældes og merkantilismens tid – stor i fortrin, stor i mangler. Hun var i besiddelse af en udpræget sans for det nyttige og økonomisk givende og tænkte ikke så meget på friheden, hverken i det store eller det små. Senere blev hun en varm beundrer af kong Frederik den Store af Preussen. Men den kendte formulering fra den oplyste enevældes tid: Alt for folket, intet ved folket kan i den her skildrede periode ikke rigtig overføres på hende. Man får det indtryk, at hun efter ægtefællens død nærmest har følt sig i en desperat situation, hvor det for enhver pris gjaldt om at hævde greveslægtens rettigheder, uanset om man derved kunne komme til at træde undersåtternes rettigheder for nær. Det kom sig ikke så nøje med de midler, der blev anvendt i stridighederne med bønderne. Ifølge den schackske familietradition kaldes hun »den onde grevinde«, og denne betegnelse hidrører vel ikke blot fra de voldsomme opgør med bønderne i Møgeltønder birk, men også eller måske snarere fra hendes administration af det sjællandske gods Giesegård. Hendes forhold over for den unge, alt for tidligt døde »svigerdatter« Anna Ernestine Schack har ikke

Lensgrevinde Anna Sophie Schack, f. Rantzau, 1689–1760, lensgreve Hans Schacks hustru i 2. ægteskab. Hun styrede ikke blot grevskabet, men også Gram og sine sjællandske godser med stor myndighed. Inden for den schack'ske familietradition benævnes hun »den onde grevinde«, vel navnlig på grund af hendes lidet menneskelige optræden over for »stedsvigerdatteren«, den unge livsglade lensgrevinde Anna Ernestine Schack, f. Gabel, 1714–48. Også i sit forhold til undersåtterne på hendes udstrakte godser var og forblev hun »den onde grevinde«. Kopi af A. Nansen 1786. Foto Pacht og Crone på Frederiksborg-museet efter original på Schackenborg.

bidraget til at bedre hendes rygte i den schackske efterslægt. For Anna Sophie Schack gjaldt det om at sikre de udstrakte besiddelser for efterslægten, og dertil måtte man i tidens ånd anvende midler, som for en senere periode kan synes nok så hårdhændede.

Brødrene Hans og Anders Hansen og deres andel i landmodesag og tiendesag
Lad os atter vende tilbage til de to brødre *Hans og Anders Hansen* fra Østerby. De var født henholdsvis 1676 og 1682 som sønner af fæstegårdmand i Østerby Hans Nielsen, der må være død ca. 1695. De må på baggrund af den belæsthed og skrivefærdighed, som de senere så grundigt dokumenterede, have fået en god skolegang, som degnen i Daler formentlig ikke alene kan have haft ansvaret for. Moderen Boel eller Bodil beholdt fæstet ved ægtefællens død, og de to brødre har derefter i fællesskab drevet den ca. 9 tønder hartkorn store schackenborgske fæstegård for hende. Hun synes at have været en selvbevidst

og stærk kvinde, som ikke blot har støttet sønnerne i deres mange processer, men også til en vis grad har været initiativtager, hvilket blandt andet fremgår af en udtalelse af Daler-præsten Andreas Wedel. Hvor de to brødre har fået deres lovkyndighed fra, vides ikke. Anders, der var militssoldat omkring 1708, oplyser, at han ikke havde fået anden uddannelse end ved landbrug og militsen, men han må ligesom broderen i hvert fald også ved selvstudium have dygtiggjort sig. De blev begge flittigt benyttet af de andre beboere i birket, både som deres penneførere og som deres sagførere ved birketinget. Hvem der har været mest aktiv på dette område, kan næppe afgøres. De synes i det hele og store at have suppleret hinanden bravt.

I den første større sag, modstanden mod sognepræsten Andreas Wedels forsøg på indførelse af konfirmationen og forskellige nye kirkelige afgifter i Daler 1707, var det først og fremmest Anders, der optrådte som sine sognefællers ordfører. Sagen førtes frem for Ribe stifts landemode og endte her med et ydmygende nederlag for præsten. Den anden sag, hvori de to brødre optrådte i fællesskab, drejede sig om det kornmål, der skulle anvendes ved opkrævningen af kirketienden. Her havde herskabet og dets overinspektør under henvisning til nye mål, der var fastlagt i den kongelige forordning 1687, krævet kirketienden i Daler sogn forhøjet med ca. 20%. Denne forhøjelse skulle bl.a. anvendes til opførelse af et nyt pulpitur i kirken. Men bønderne fik med Anders og Hans Hansen som deres sagførere i en lang række processer, der flere gange var oppe at vende i Højesteret, og som strakte sig over tidsrummet 1711–17, herskabet og den af dette indsatte kirkeværge, defoged Niels Brink og overinspektør Frostberg dømt til at anerkende, at bøndernes kornmål var det rigtige. Højesteret dømte et par gange birkedommeren, herskabet og overinspektøren til at betale store bøder, der gik til Vor Frelser kirke på Christianshavn. Også de meget betydelige sagsomkostninger måtte de domfældte betale.

Disse sager var blevet meget dygtig ført af de to brødre og udfaldet af dem bidrog i høj grad til at fremme og uddybe det gensidige had mellem herskabet og dets undersåtter, som latent var til stede under de i de følgende år verserende store processer.

Landmilitsen

Ved kongelig forordning af 22. februar 1701 indførtes i kongeriget en landmilitsoverordning, som altså også gjaldt for de vestslesvigske enklaver. Selv om det ikke var godsejerne, der fik retten til at udskrive mandskabet, var i hvert fald herskabet på Schackenborg ikke uden indflydelse på, hvem der skulle springe

soldat, og dette var med til at skabe modsætningsforholdet mellem dette og bønderne, især i Møgeltønder birk. Af bøndergodset skulle der ifølge forordningen udskrives en mand af hvert lægd på 20 tønder hartkorn, hvilket med andre ord vil sige, at der i Møgeltønder og Daler sogne skulle udskrives en mand af hver to til tre gårde. Det var ugifte bønder- og husmandssønner, som blev udtaget til militsen for en 6-årig periode, men når en bondesøn havde fæstet en gård, kunne han fritages for soldatertjenesten, mod at der blev stillet en anden fra hans lægd.

Der krævedes til landmilitsen kun eksercits et par timer hver eller hveranden søndag, nogle dages kompagni- og bataljonsøvelser og en gang årligt om efteråret en lidt længere varende regimentsøvelse, som for det schackenborgske mandskabs vedkommende fandt sted i Nørrejylland, ofte omkring Jelling. For Møgeltønder birks vedkommende fandt søndagsøvelserne sted i nærheden af Daler kirke. I og for sig var disse øvelser altså ikke særligt tidkrævende, men var ikke desto mindre forhadte af mandskabet på grund af den ilde behandling, det blev udsat for af rå underofficerer. Forordningen blev bekendtgjort på de tre schackenborgske birketing i marts måned 1701, men trods adskillige efterfølgende formaninger og advarsler mod at unddrage sig værnepligten, flygtede de unge mænd i stribevis for at undgå tjenesten. De fleste af dem stak af til søs for at gå i fremmed tjeneste, bl.a. i Holland, enkelte dog kun over på de sydlige hertugelige marskområder. Nogle af de mere velhavende søgte at slippe for militsen ved at leje andre til at springe soldat for sig, hvilket sessionsmyndighederne ikke altid var lige tilfredse med, da disse lejede folk ofte ikke var velegnede soldater.

Rømningen af de unge mænd i de vestslesvigske enklaveegne var overordentlig stor, og dette til trods for at både de bortrømte sønner og deres fædre idømtes store bøder. Fædrene kunne endda miste fæstet på deres gårde, som de på drastisk vis blev bortvist fra ved, at ilden på deres ildsteder blev slukket og ved, at yderdørene blev tilspigret. Men selv med sådan voldsom fremfærd lykkedes det hverken for overinspektør Eberhardt Frostberg eller delefoged Paul Pletz at fremskaffe det fornødne mandskab. Heller ikke den unge grev Hans Schacks personlige indgriben synes at have hjulpet. Han beordrede det unge mandskab til at give møde i Ribe 3. pinsedag 1703, hvortil han selv ville ankomme hen under aften. Han ville selv være til stede, i fald der skulle ske noget. Han kunne ikke give nogen form for pardon, før sessionen var afsluttet og indrulleringen af de udskrevne unge var gennemført. En fuldstændig lydighed måtte oprettes. Han fandt ganske vist ingen fornøjelse herved, men nødvendigheden krævede det. Med hensyn til dem, der var fritagne for udskrivning, men som for en sikkerheds skyld efter publiceringen af bekendtgørelsen om udskrivningen var rejst bort og ikke senere var vendt tilbage, tilkendegav

greven over for sin overinspektør, at han skulle indhente rømningsdom ved de respektive birketing for: »at om de derefter nogensteds skulle antræffes, at de da kunne pågribes og til Bremerholm oversendes«, d.v.s. til afstraffelse ved fæstningsarbejde i København. Helt så galt gik det nu ikke, idet nogle af de flygtede sønner vendte tilbage og meldte sig til militærtjenesten, hvorefter deres fædre slap for at rømme gårdene mod at betale enten hel eller halv ny indfæstning. Det ville jo i øvrigt nok have voldt en del besvær at skaffe kvalificerede fæstere til de gårde, hvor de gamle fæstere var blevet sat ud.

Den lette adgang til at fjerne sig enten til søs eller ned i de slesvigske marskegne og vel også ønsket om at få kvalificeret mandskab til flåden var baggrunden for en kongelig bevilling af 15. januar 1704, hvorefter Ballum, Emmerlev og Møgeltønder sogne indtil videre blev fritaget for udskrivning til landmilitsen, en skrivelse, som bøndernes ordfører Hans Hansen i de senere processer bestandig refererer til. Dette »indtil videre« viste sig at være noget elastisk, for udskrivningen til landmilitsen fortsatte – også efter at der den 27. september 1709 var udstedt en forordning, som fritog de samme tre sogne for udskrivning til lands. Denne forordning blev derfor fulgt op af et patent af 22. februar 1710, hvorefter bortrømte blev benådet, såfremt de vendte tilbage og lod sig indtegne til søtjenesten. Det gentoges, at de tilbagevendte ville blive forskånet for udskrivning til landmilitsen, medens de, der ikke vendte hjem, ville blive straffet som rømningsmænd. På trods af disse bestemmelser blev der i Møgeltønder birk ikke desto mindre stadig udskrevet soldater til landmilitsen, jævnsides med at der også blev udtaget mandskab til flåden. Først på et betydeligt senere tidspunkt, i 1730'erne, synes de omstridte sogne definitivt at være henlagt til matrosudskrivningen til flåden. Til langt op i 1720'erne var der i hvert fald adskillige stridigheder om udskrivningen til militsen.

Edsaflæggelsen på Schackenborg 1711 og Christian Pedersen Beyer-sagen

To sager, der til en vis grad bliver sammenkædet, bidrager til at belyse den uvilje, som man nærrede mod at blive militssoldat. Den 3. marts 1711 var de unge karle i Møgeltønder birk blevet indkaldt til at give møde på Schackenborg for at blive indrulleret i landmilitsen og aflægge den dermed forbundne ed. Blandt dem var *Christian Pedersen Beyer*. Han var født på Kannikhus, Møgeltønder sogn den 29. august 1695 som søn af gårdmand Peder Christensen Beyer og havde nære forbindelser til den indflydelsesrige og velhavende Beyer-slægt på Skastgård. Den lokale militschef, kaptajn Didrik Viereck og hans næstkommanderende løjtnant Lorentz tvang her med prygl og anden hårdhændet behandling de unge til at aflægge eden som militssoldat til trods for de tidligere omtalte kongelige bevillinger af 1704 og 1709. Og selv om han kun var 16 år, måtte Chr. Pedersen Beyer ligesom de andre unge aflægge eden,

Schackenborg. De genstridige bønderkarle blev indsat i fangehullet, som lå i den østlige ende af nordfløjen. Historiske Samlinger.

hvilket kom til at ske under ret så dramatiske omstændigheder. Den ene efter den anden blev taget under behandling af de to officerer, som med magt havde løftet armene og fingrene i vejret på de unge karle og drenge, for at de kunne aflægge eden. De havde længe kæmpet imod og havde svaret: »ikke til lands, men til vands«. De, som man ikke havde kunnet tvinge til at sværge, var blevet kastet i tyvehullet, det »karker, som er på Schackenborg«. Om Chr. Pedersen Beyers behandling berettes, at løjtnant Lorentz havde slået ham med en pisk og stødt ham op i næsen dermed. De to officerer var gået rundt i kammeret og havde pryglet de unge, »og som de kom til Chr. Pedersen Beyer, som en umyndig dreng da var, da sagde hans fader Peder Beyer, han havde ikke våren til Guds bord, da sloge de hannem med hug og slag, så at han skreg jammerskrig, indtil han måtte til at sværge for landsoldat«. En Jes Johansen, som havde været med de unge på Schackenborg for at vejlede og støtte dem i deres edsvægring, var fulgt efter dem, da de blev ført til tyvehullet og havde råbt ind ad døren til dem: »Drenge sværger ikke«. Herefter var han af de to officerer blevet jaget ud af porten med kårde og stok. Ikke desto mindre var han dog kommet tilbage, havde banket på vinduerne og havde igen råbt, at de ikke måtte sværge. Kaptajn Viereck havde bl.a. også slået

Laurids Truelsens søn Niels og havde sagt, »at selv om han kunne få så meget guld for ham, som han vejede, skulle han alligevel være soldat«.

Chr.Pedersen Beyer ville imidlertid ikke være militssoldat, men tog i stedet tjeneste i den danske flåde. Dog dermed var sagen ikke sluttet for hans vedkommende, idet han efter hjemsendelsen derfra af kaptajn Viereck 1718 blev krævet til at gøre tjeneste ved hans kompagni. Sessionskommissionen i Ribe indstillede derefter til kongen, at Chr.Pedersen Beyer skulle tilsiges at søge eksercerpladsen og fortsætte dér, indtil han ved kongelig ordre blev fritaget. Den kongelige resolution herpå faldt den 20.juli 1718, og der blev ikke givet pardon. Han skulle være soldat, og resolutionen fastslog endvidere mere generelt, at når fremtidig en udskreven soldat undveg fra tjenesten, skulle hans navn straks slås op på galgen, og han skulle gøres arveløs.

Men forinden denne resolution forelå, havde Chr.Pedersen Beyer med Hans Hansen som sagfører på Møgeltønder birketing krævet vidneafhøring og udstedelse af et tingsvidne om begivenhederne på Schackenborg 1711. Disse vidneafhøringer fandt sted den 29.juni 1718, og de to stævningsmænd, der havde forkyndt indkaldelsen for kaptajn Viereck i Tønder, kunne ved tingets begyndelse oplyse, at de ved forkyndelsen var blevet truet med hug og slag, og at den ene af dem var blevet stødt to gange i brystet. Kaptajnen havde beordret ham til at rømme fra døren, ellers ville han blive pryglet. »Han ville traktere os således, som vi aldrig havde været trakteret, siden vi kom af vores moders liv«, oplyste de. Endvidere havde han pyntet sit ordvalg med bl.a. følgende smukke sproglomster: »at han sked både i birkefogden såvel som i hans stævning ikke én, men to eller tre gange« og bad dem sige birkefogden dette. Kaptajn Viereck gav altså ikke møde på birketinget, men lod dog en protest fremsende gennem en birkefoged Chr.Thomsen ukendt person – en protest, som dog blev afvist.

Chr.Pedersen Beyer fik udvirket det fornødne tingsvidne om de voldsomme begivenheder 1711, et dokument som han ville bruge ved indbringelsen af sagen ved højere instanser, for at han, som han siger, kunne få fred i sit eget hus for kaptajn Viereck. Det har nok derefter været meningen, at Hans Hansen skulle have ført sagen videre, men det kom til at gå ganske anderledes, thi kort efter blev den mest opsigtsvækkende militssag indledt mod ham selv. Om Chr.Pedersen Beyers sag kan oplyses, at han efter faderen havde overtaget den 9 tønder hartkorn store fæstegård, og da der ved hans indkaldelse til militsen ville være fare for, at gården blev øde, var herskabet også interesseret i, at han blev fritaget for soldatertjenesten. Efter en indstilling fra sessionskommissionen den 8.marts 1719 blev denne fritagelse derefter bevilget.

Hans Hansen og landmilitisen

Hans Hansen, der i øvrigt ofte kalder og underskriver sig Hans Hansen Kiergaard, dog ikke at forveksles med en anden Hans Hansen Kiergård i Østerby, slap ikke så billigt som Chr. Pedersen Beyer. Han havde lige som han også ladet sig indrullere som matros i flåden og havde her forrettet tjeneste som matros i månedstjeneste (d.v.s. med en opsigelsesfrist på en måned) i orlogsflåden i otte år og fem måneder. Da han 1718 havde stillet en anden matros for sig, var han blevet frigivet fra tjeneste med den tilføjelse i marinens afskedsattest: »thi ville vedkommende civile og militære betjente ej alene lade ham fri og ubehindret passere, men endog i fornøden tilfælde al mulig assistance bevise«. Denne assistance blev dog af en noget tvivlsom karakter. En smule tvivlende må man nok stå over for spørgsmålet, om Hans Hansen selv har tjent regulært som matros i hele den anførte periode, idet sognepræsten i Daler Andreas Wedel, som var hans familie alt andet end venligt stemt, attesterer, at han i årene 1711–18 ifølge kirkebogen havde stået fadder 8 gange og været til alters 23 gange. Selv om præsten konkluderer, at Hans Hansen ikke har været uden for sognet 1711–18, kunne han dog, når man ser på hans altergangsbesøg, i nogle år godt have været borte 3–4 måneder i sommerhalvåret. Fadder kunne han jo godt have været uden selv at have været til stede i kirken. Men selv om han havde været hjemme i sognet hele tiden 1711–18, kunne han vel som den relativt velhavende bondesøn, han var, have stillet en anden for sig til matrostjenesten, men herom mere i det følgende. Foreløbig skal blot konstateres, at landmilitisen ikke ville tage hans matrostjeneste for gode varer.

Ligesom for Chr. Pedersen Beyer udviklede sagen vedrørende Hans Hansens militærtjeneste sig i løbet af foråret og sommeren 1718. Til trods for, at han nu var langt over 35 år og dermed ude over den normale udskrivningsalder, blev også han nu afkrævet ed som landmilitissoldat. Indkaldelsen til denne skete ved brev af 26. juli fra overinspektør Frostberg af følgende ordlyd: »Kære Hans Hansen. Som hans højgrevelige excellence har befalet mig at sige Eder, at I i morgen middag ved 1 slet skal møde her på Schackenborg, så vil jeg hermed forstændige Eder sligt, hvorefter I haver Eder at rette.« Med det i tankerne, hvad der sker senere, er det ganske interessant at bemærke overinspektørens »Kære Hans Hansen« og den i øvrigt høflige og venlige tone i brevet. Hans Hansen gav møde på Schackenborg, men greven var taget til Tønder, og han fik besked om straks at gå hjem igen. På tilbagevejen fra slottet blev han imidlertid anholdt af en af kaptajn Vierecks underofficerer, sergent Ernst Friedrich von Køller og et par af hans soldater. Anholdelsen var brutal, idet en af soldaterne tog ham i håret, en anden i armen. Han blev derefter ført til Peder Hansens kro i Møgeltønder, hvor kaptajnen opholdt sig, og hvor han fik besked på, at han skulle føres til Ribe, hvor han skulle

være under arrest, indtil han aflagde soldatereden – dette til trods for, at han erklærede sig villig til at give møde, hvad enten det var til sessionen eller nogen anden lovlig rettergang. Han kunne ikke forestille sig, at herskabet skulle kunne bevise ham noget ulovligt. Dette gjorde dog ikke indtryk på kaptajn Viereck, og efter nogen tids ophold i kroens pisel blev han ført bort af soldaterne. Imidlertid da de var kommet, »seks markskel« bort på Sølsted hede på Tønder amtsgrund, blev han med magt befriet af slægt og venner. Det var broderen Anders Hansen, Niels Kiergaard, Hans Boesen og Anders Terp, som havde lagt sig i baghold. Anders Hansen satte den ene af soldaterne en fork eller høtyv for brystet, medens hans fæller angreb de andre soldater med store stager og stænger. Der kom yderligere fem unavngivne til hjælp, ligeledes bevæbnede med stager og stokke. For at undgå videre ulykke og fare, »som af disse oprørske mennesker kunne påføres«, opgav og forlod soldaterne deres fange, men måtte dog, som stiftamtmand H.E.Calnein og krigskommissær H.Folsach senere udtrykte sig, påhøre et og andet usømmeligt ord, som blev brugt, såvel mod grevens ordre som imod sessionen og kaptajn Viereck.

Landmilitisen må have været meget trængende for mandskab, siden man kunne bruge ikke blot en 42-årig mand som Hans Hansen til soldat, men også i nødsfald mere eller mindre invaliderede karle. Grevskabet blev på grund af rømning næsten blottet for unge mænd, hvilket naturligvis gik ud over økonomien. For lensgreven var det en særdeles ubehagelig situation, som han tilsyneladende ikke havde den store indflydelse på. Det var landmilitisen, der handlede uden om ham, og han har nødtvungent måttet finde sig i dens fremfærd over for det vrangvillige mandskab. Dette fremgår ret klart af et brev af 27. august 1718 til kongen, hvori han giver udtryk for, at han føler sig krænket i sine grevelige privilegier af en utidig indblanding fra sessionskommissionens side og hvori han redegør for de særlige forhold i kystegnene. Sølimitbestemmelserne for Ballum, Emmerlev og Møgeltønder sogne var sidst blevet bekræftet 27. september 1709. De unge mænd i disse sogne var gode søfolk og derfor mere velegnede til at tjene i flåden end i militisen, og hvis man nu ville ophæve sølimitordningen, måtte det befrygtes, at alle til søs bekvemme søfolk ville rømme, hvilket ville være en ulykke for grevskabet. Navnlig var lensgreven fortørnet over, at stiftamtmand Calnein og de andre sessionsherrer ville belægge hans bønder med militær eksekution, d.v.s. tvangsindkvartering. På denne henvendelse fik greven imidlertid først svar fra generalkommissariatet den 20. marts 1719, og det gik ud på, at den pålagte eksekution midlertidigt var ophævet, indtil der kunne tilvejebringes en kongelig befrielse. Men forinden var der dog sket en videre udvikling i Hans Hansensagen.

Birketingsdommen 30. november 1718

Hans Hansen var blevet anholdt og befriet igen på voldelig vis. Fra begge sider blev sagen fulgt op. Stiftamtmand Calnein og krigskommissær Folsach lod den 26. august sergent von Køller og hans soldater afhøre om episoden på Sølsted hede, og der blev derefter den 3. oktober 1718 udstedt en kongelig befaling til stiftamtmanden om, at Hans Hansen og medskyldige skulle stilles for retten og tilbørlig afstraffes. Allerede den 6. oktober nåede ordren til Schackenborg om, at de fire bønder og andre, som havde været involveret i »mishandlingen«, d.v.s. befrielsen af Hans Hansen, skulle arresteres, indtil der af dem var blevet taget tilstrækkelig tilfredselse.

Imidlertid havde Hans Hansen heller ikke ligget på den lade side, idet han havde indstævnet sergent von Køller og de øvrige medvirkende soldater ved hans pågribelse for birketinget i Møgeltønder. Her krævede han soldaterne dømt, idet han henviste til forordninger af 1704 og 1709, som fritog Ballum, Emmerlev og Møgeltønder sogne og andre dér på egnen for indrullering i landmilitserne. Endvidere henviste han til forordningen af 1701, som forbød indrullering af soldater, som var ældre end 35 år. Man havde villet have ham som soldat, skønt han var 7 år ældre end forordningen tillod. Han anmodede derfor om, at birkedommeren ville frikende ham som landmilitsernsoldat, og at soldaterne blev dømt til at betale fulde voldsbøder – den ene af dem endda yderligere for at have grebet ham i håret. Endelig krævede han også sagsomkostningerne betalt af dem.

Dommen faldt den 30. november 1718, og i den fastslog birkedommer Chr. Thomsen, at loven om militserns indretning skulle overholdes såvel af officerer som af bønder. Hans Hansen var 7 år for gammel til at være soldat, og sergent von Køller og hans soldater havde ikke for retten fremvist nogen ordre, ifølge hvilken de kunne have haft adgang til slig voldsom fremfærd.

Hver især af soldaterne idømtes derfor fulde voldsbøder, som var 40 lod sølv, og den ene for hårgreb yderligere en bøde på »trende 6 lod sølv«. Også sagsomkostningerne på 4 rigsdaler skulle de betale.

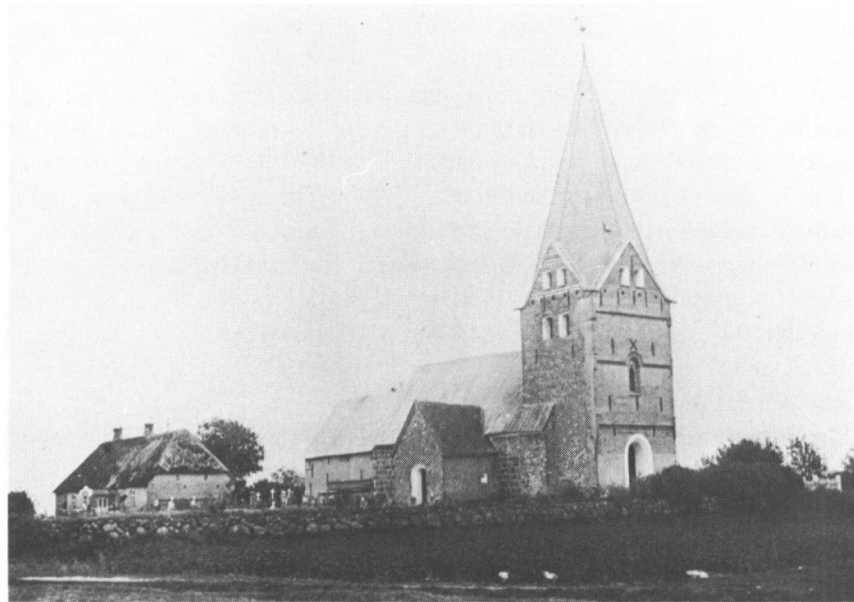
Østerby-bøndernes arrestation

Begivenhederne krydser imidlertid hinanden. Forud for birketingsdommen var der 3. oktober 1718 udvirket en kongelig resolution, ifølge hvilken de fire bønder, som havde befriet Hans Hansen, deriblandt broderen Anders, skulle anholdes og straffes. Stiftamtmand Calnein forestillede derefter den 19. november over for kongen, at de fire bønder og så mange, som blev fundet skyldige i mishandlingen af soldaterne, skulle arbejde i jern med skubkarren i Fredericia 3–4 uger. Han håbede, at kongen ville bifalde forestillingen, »thi dersom de (bønderne) ikke med hård straf bliver anset, skal de være lige

hastige til fremdeles at forhærde deres gemytter til opsætsighed og ondskab.« En reaktion på denne henvendelse er overkrigssekretær, kammerherre C. von Gabels skrivelse af 6. december 1718 til grev Schack, hvori denne fik ordre til at lade de fire bønder og øvrige medimplicerede omgående arrestere og holde dem arresteret, indtil de var dømt for deres formastelige optræden. Dette var altså en kongelig ordre, og den lod greven den 10. december gå videre til sin overinspektør. Han meddeler ham, at han har udfærdiget en rekvisition til den kommanderende officer i Tønder på et dragonkommando på 25 mand anført af en overordnet officer, som kunne anvendes til eksekutionen. Han skriver: »Min mening er heller, at vedkommende vorder henbragt til Rendsborg som til Fredericia, og vil jeg recommandere ham, at han søger efter alle og enhver implicerede bønder, at de vorder medtagen på det, at ingen kunne eskapere, såfremt han ej vil være ansvarlig derfor i alle måder.«

Det var jo en klar ordre, og det varede kun nogle dage, før Frostberg fik arrangeret aktionen mod Østerby-mændene. Den 16. december var tre af de fire mænd, som havde været med til at befri Hans Hansen, tilsagt til hovarbejde på Schackenburg med heste og vogne, og det voldte således ikke det store besvær at få dem arresteret. Anderledes forholdt det sig med Hans Hansen,

Daler kirke. Landmilitiens schackenburgske kompagni under det riberhusiske regiment holdt sine øvelser ved Daler kirke, hvor våbnene opbevaredes. Til venstre i billedet den gamle degneskole. Foto Johs. Timm, Tønder o. 1890. Daler præstearkiv H 1. Kirkekronike, s. 27.

som opholdt sig hjemme i Østerby. Frostberg tog derfor sammen med de 25 dragoner derover for at anholde ham, Anders Lauridsen og Mathias Pedersen, og denne anholdelse fandt sted under brutale omstændigheder. Det ser ud til, at nogle kvinder søgte at skjule eller hjælpe mændene, i hvert fald blev Anders Lauridsens og Mathias Pedersens hustruer også anholdt. Hans Hansen og de to kvinder blev ført bundne først til Jørgen Niensens hus og dernæst til Mathias Pedersens. Anders Lauridsens hustru Else var gravid, og en grædende nabokone tryglede Frostberg om, at hun måtte blive løsladt, da Else stod, som om hun ville besvime. Hun stod bundet mellem to dragoner, og da hendes lille barn, som sad på en tjenestepiges arm, skreg efter hende, havde en af dragonerne truet efter pigen med kården, så at hun havde måttet trække sig tilbage. De to kvinder blev imidlertid løsladt, medens Hans Hansen, bundet til en hest, måtte løbe tværs over markerne gennem dynd og pløre til Schackenborg. Et af vidnerne til begivenhederne, Simon Klint af Østerby, forklarede senere, at han som befaren sømand havde været vidt omkring i fremmede lande og riger, men han havde aldrig set, at en misdæder var blevet behandlet, som Hans Hansen blev det.

Hans Hansen og de bønder, der havde befriet ham, nemlig broderen Anders, Niels Hansen Kiergaard, Hans Boesen og Anders Lauritzen Terp, blev ført til Rendsborg, hvor de på egen bekostning og i jern måtte udføre tvangsarbejde ved fæstningsanlægget – arbejde i skubkarren, som det hed i tidens sprog – og dette var alt andet end behageligt. De sendte derfor den 20. april 1719 et bønsskrift til Frostberg, hvor de i ydmyge vendinger bad denne om at lægge et godt ord ind for sig hos herskabet. Grev Schack fik da også udvirket en kongelig ordre om deres løsladelse, en ordre som han den 24. juni lod gå videre til Frostberg, der derefter den 1. juli afhentede fangerne. Forinden havde fædrene og andre familiemedlemmer til dem måttet afgive en slags kaution, for at de fremover ikke ville »gå i rette eller trætte« med herskabet.

Selv har Hans Hansen forklaret, at løsladelsen først skete, efter at de havde underskrevet en såkaldt revers, en afbigt, og dette var sket i overværelse af fire soldater med ladte geværer. For Hans Hansens vedkommende var det sket under trussel om, at stadsmajoren straks ville lade ham henrette uden for byen, såfremt han nægtede at underskrive. Ved underskriften lovede Hans Hansen efterdags ikke at være med i eller samtykke i sligt oprør og heller ikke deltage i anden »uhørsommelighed og opsætsighed« mod kongen eller greven. Hermed havde han fraskrevet sig retten til at beskæftige sig med lagiesagen og andre sager vedrørende forholdet mellem herskab og undersætter, og man havde hermed også fået ham til at indrømme – ganske vist under tvang –, at det ikke blot var en sag mellem ham og hans fæller mod herskabet, men i lige så høj grad mellem dem og kongen.

Rendsborg by og fæstning. Det var her Schackenberg-bønderne måtte udføre tvangsarbejde ved fæstningsanlægget. Frederik V's Atlas o. 1750. Her gengivet efter Klose og Martius: Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. Bildband. 1962.

Straks efter arrestationerne den 16. december 1718 søgte beboerne i Østerby, også de tønderiske undersætter, at hjælpe fangerne. Man tilbød kaution for dem, så at de kunne være på fri fod under en retssag, men greven afviste dette på en ret brutal måde. Tre mænd, Hans Frederiksen Møller, Lyt Jørgensen og Rasmus Sørensen opsøgte lillejuleaftensdag greven i Løgumkloster for at

aflevere kautionserklæringen, men greven må endnu just ikke være kommet i julestemning, for han lod de tre anholde af den løgumklosterske fodsvend og indsætte i »kammeret«, hvor de sad til den følgende dag kl. 12. Da kom der en officer med fire ryttere, som skulle føre dem løbende ved hestene til Tønder. De fik dog af rytterne lov til for egen regning at leje en vogn, hvor fodsvenden imidlertid lænkede dem sammen. I Tønder løste den schackenborgske fodsvend dem af jernet. Rasmus Sørensen blev dog straks sluttet i et andet jern, og han måtte derefter på egen bekostning forblive i arresten i Tønder til 3. maj 1719. Hans frigivelse fandt først sted, efter at flere var gået i forbøn for ham hos grevinden, og efter at han under tvang havde underskrevet en revers. Lyt Jørgensen, som var tønderisk undersåt, havde også siddet i arrest i det tønderiske porthus, og før sin løsladelse den 30. april måtte han ligeledes underskrive en lydighedserklæring. Hvordan det forholdt sig med den tredje af arrestanterne fra Løgumkloster, Hans Frederiksen Møller, vides ikke. Måske er han i kraft af sin sociale position blevet løsladt hurtigt.

Hans Hansen på ny for sessionen

Hans Hansens mellemværende med landmilitisen var imidlertid ikke slut med løsladelsen fra slaveriet i Rendsborg den 1. juli 1719. Han synes til at begynde med at have holdt sig i ro. Han har endda besøgt overinspektør Frostberg og betalt den resterende lagie for moderens gård for årene 1719 og 1720, medens de øvrige bolsmænd i Møgeltønder og Daler sogne ikke betalte deres restancer. Han holdt sig dog ikke mere i ro, end at han bragte bøndernes klageskrift af 15. januar 1720 til København og afleverede det i Danske Kancelli. Den 3. februar 1721 krævede krigskommissær H. Folsach imidlertid, på trods af birketingets dom af 1718 (se s. 174), at han nu skulle fremstilles for at aflægge eden. Det blev han den 20. maj 1721, men han nægtede stadig. Ifølge kaptajn Viereck satte han sig »i højeste måde derimod, så at man intet ved ham enten med det gode eller onde kunne udrette«. Efter den mislykkede edsaflæggelse blev han så den 26. maj af overinspektør Frostberg ført til stiftamtmand Calnein i Ribe, men også overfor ham nægtede han at aflægge eden og blev derefter af Frostberg efterladt i den militære vagt. Sagen ansås nu for at være så alvorlig, at man fra Krigskancelliet udbad sig forholdsordre om, hvorledes man skulle gribe sagen an. I en resolution af 7. juni beordredes Hans Hansen derefter pådømt enten ved sessionen eller regimentet efter krigsartiklerne, d.v.s. den militære strafferet. I dommen kunne et forslag fra krigskommissær Folsach om, at han skulle udføre tvangsarbejde på livstid så blive indføjet.

Broderen Anders havde imidlertid fået opklaret, at Hans Hansen sad arresteret i hovedvagten i Ribe på egen bekostning, og i et brev af 13. juni kunne han meddele Folsach, at broderen nu var villig til at aflægge eden på den

betingelse, at han kunne komme til at gøre tjeneste i Vierecks kompagni på eksercerpladsen i Daler sogn, »så at han sin gamle moder ved stedet avlingen at drive kunne forhjælpek«. På denne henvendelse svarede krigskommissæren imidlertid afvisende. Skulle formålet med Anders Hansens henvendelse have været at besmykke broderens formastelige vægning af edsaflæggelsen, så var dette ikke vel gennemtænkt, thi broderen kunne lige så lidt som andre undersætter i slige tilfælde foreskrive konditioner og vilkår. Han måtte aflægge eden efter forordningens formular, og når han bekvemmede sig hertil, kunne han meddele dette til stiftamtmanden. Oven i afvisningen gav Folsach Anders Hansen en alvorlig røffel for henvendelsen, som var en formastelse, hvorved han kun påførte sig selv fortræd, »og derfor råder Eder velment, at I dette frafalder og lader Eders broder som andre Hans Majestæts landsoldater aflægge ed, da han og kan vente at vederfares, hvad billigt og tilladeligt er«.

Denne landmilitissag kørte nu sideløbende med den i det følgende omtalte lagiesag. Denne var i begyndelsen af 1720 af bønderne i Møgeltønder birk indbragt for kongen, som efter nogen tøven og på grevinde Anna Sophie Schacks anmodning nedsatte en kommissionsdomstol, som skulle påbegynde undersøgelserne på Schackenborg den 9.juni 1721. Det var derfor grevinden mere end belejligt, og hun har sikkert, som hævdet af bønderne, haft en finger med i spillet, at bøndernes talsmand, Hans Hansen, på dette tidspunkt var fange i Ribe. Imidlertid holdt Anders Hansen og de øvrige bønder standhaftigt fast ved, at forhandlingerne og undersøgelserne for kommissionen ikke kunne føres uden Hans Hansens nærværelse, da de havde antaget ham som deres befuldmægtigede til at føre sagen og som sådan var i besiddelse af deres dokumenter. De fik derfor via de to kommissærer det grevelige herskab bevæget til at ansøge den militære øvrighed om hans midlertidige løsladelse mod kaution. Løsladelsen bevilgedes, og den 26.juni 1721 kunne Hans Hansen derefter optræde som bøndernes ordfører i kommissionsundersøgelserne. Men hans optræden som sådan kom dog kun til at vare ganske kort, idet han som senere omtalt under voldsomt pres den 27.juni indgik forlig. Om det ved underhåndsaftale er indgået i forliget, at han skulle forblive på fri fod, får stå hen. Foreløbig var han det dog – men kun i en stakket frist. Man opretholdt kravet om, at han skulle aflægge eden, men han nægtede at give møde ved en session i Ribe den 21. april 1722. Schackenborg-bønderne nægtede overhovedet at give møde ved denne session og lade sig repræsentere til soldatertjeneste. Nogle flygtede til Holland og andre til andre fremmede lande, og de tre sessionsherrer Calnein, Folsach og v. Lottig forordnede derfor, at grevskabets undersætter skulle forsamles, for at de indbyrdes kunne afgøre, hvem af deres tjenestekarle eller sønner der skulle være soldat, og man synes her at have imødekommet et krav fra bønderne om, at disse selv enten ved tærningskast

eller på anden lovlig måde kunne afgøre, hvem der skulle være soldat. Såfremt man ikke kunne ordne sig på denne måde, skulle overinspektør Frostberg med kaptajn Vierecks hjælp sørge for, at udskrivningen og edsaflægningen blev gennemført. Dette skulle om fornødent ske ved eksekution, og de modvillige skulle straffes.

I løbet af sommeren 1722 blev birketingets behandling af og dom i sagen mod sergent von Køller og hans soldater vedrørende arrestationen af Hans Hansen 1718 taget op til prøvelse. Man var tilsyneladende først nu på højere sted blevet klar over eksistensen af denne dom. Generalfiskal F. Schmidt havde haft den til undersøgelse, og sagen blev nu ført frem for Højesteret til forkastelse. Birketingsdommen blev herefter ved kgl. resolution af 14. september 1722 erklæret for nul og intet. De tre ved birkeretten dømte soldater havde ikke gjort andet end hvad sessionen havde befalet dem. De fik oprejsning og slap for at betale de store bøder, som birketinget havde idømt dem.

Dermed var man klar til, at Hans Hansen igen kunne indkaldes til session i Ribe, og han fik da ordre til at give møde der den 27. oktober 1722 sammen med broderen Anders.

De skulle medtage, hvad de måtte have af papirer til belysning af sagen. Instruksen for sessionen gik ud på, at den skulle »examinere, kende og dømme på Hans Hansen ... hans beviste mishandling og formastelige fremfærd.«

Da sessionen derefter lidt senere på dagen begyndte, optrådte birkedommer Thomas Ebbesen, der også var grevindens advokat mod bønderne i lagieprocessen, som anklager, og han tog straks hårdt fat. Han opregnede Hans Hansens generalieblad, de forbrydelser, han havde været involveret i og de

*allersigens værdi lovlig og tydig, og fæd fligt for vider
af mig skulle staa, Da at fæd forbude alle mine
pædler, og derfor indtænke alle anden manifestant vras
at værdt indbegiften. Rensborg d. 1. Julij 1719.*

*Hans Hansen
Bingard*

Bonden Hans Hansen kunne formulere sig, ofte bedre end nogen præst eller anden skriftklog. Hosstående hans egenhændige navnetræk på afbikten af 1. juli 1719 ved løsladelsen fra Rensborg. Han lovede her at være sit herskab horig og lydig.

straffe, som var overgået ham og de andre. Særlig vægt lagde han på hans afbigt af 1. juli 1719 ved hans løsladelse fra Rendsborg. Hvis han ikke overholdt betingelserne for frigivelsen, skulle han have sin formue forbrudt og »derforuden al anden fortjent straf at være undergivet«. Ebbesen sagde i anklagen, at Hans Hansen ved sin modvillighed og opsætsighed havde været et slet eksempel for andre, og at han alene var skyld i, at bøndersønnerne var modvillige over for militærtjenesten. Han anså det endvidere for en alvorlig sag, at Hans Hansen havde »tilsneget« sig et pas (jfr. side 172), som tilskrev ham flere års matrostjeneste, end han havde udført. Han måtte anses som modvillig over for kongelige befalinger og love, og derfor burde han andre til afsky idømmes fængsel og strafarbejde på livstid.

Derefter blev Hans Hansen formanet af sessionsherrerne og spurgt, om han ikke fortrød sin adfærd, så at den straf, som han efter fortjeneste ville blive idømt, kunne indstilles til formildelse hos kongen. Herpå svarede han benægtende, og på spørgsmålet om, »hvad han da havde på sin side, der hannem således kunne forstokke«, gav han en udførlig redegørelse for sin anholdelse og befrielse den 27. juli 1718 og fremlagde tingsvidnet og dommen mod sergent von Køller og hans soldater fra Møgeltønder birketing, uanset at denne dom nu var annulleret af kongen. Han fastholdt, at han ikke havde set den grevelige ordre om arrestationen, og at han derfor havde gjort sig fri fra de soldater »under hvis hånd han da var«. Sessionsherrerne ville dog ikke godkende denne forklaring.

Hans Hansen atter i fæstningsarbejde

Sessionen fortsatte den følgende dag, den 28. oktober 1722, og det meddeltes her, at dommen ville blive afsagt den 18. november. Imidlertid var sessionsherrene ikke længe om at fælde dommen over den genstridige bonde, idet de allerede samme dag bestemte, at han på livstid skulle udføre fæstningsarbejde på Bremerholm i København. I præmisserne til dommen anføres bl.a., at han havde ophidset og givet de andre schackenborgske mandskaber et så ondt og skadeligt eksempel, at en del var borttrømt til fremmede lande, og at andre simpelthen var udeblevet fra sessionerne. Denne dom blev approberet af kongen den 2. november 1722, dog med den ændring, at fæstningsarbejdet på Bremerholm ændredes til fæstningsarbejde i Rendsborg.

Hans Hansen glemmes ikke af dem derhjemme

I knap tre uger sad Hans Hansen efter dommen arresteret i Ribe og blev derefter af en underofficer og to soldater ført til Rendsborg, hvor han fra den 18. november måtte udføre det forhadte og opslidende arbejde i skubkarren. Han var dog ikke glemt af dem derhjemme. Broderen Anders og svogeren

Thomas Pedersen af Møgeltønder, rejste til København og fik her ved hjælp af højesteretsprokurator Hans Ursin udfærdiget et bønsskrift, som dateret den 2. april 1723 blev afleveret i Krigskancelliet. De henviste heri til et kongeligt protektionsbrev af 12. juni 1722, ifølge hvilket de ikke blot måtte føre deres vidner for lagie-kommissionen, men at de også til denne sags endelige udfald skulle være fri for alle trusler og arrestationer, som enten herskabet eller andre ville påføre dem. Ikke desto mindre havde deres modstandere ved angivelser over for kongen foranlediget, at Hans Hansen på sessionen i Ribe uskyldigt var blevet dømt som rebel imod sit herskab og kongelige befalinger til anbringelse i skubkarren i Rendsborg på livstid. Der siges i bønsskriftet udtrykkeligt, at grevinden havde sørget for at få Hans Hansen indkaldt til sessionen og dømt. »Det er grevindens ugunst, som fornemmeligen har drevet Hans Hansen udi trældom, eftersom han har været den, der har drevet de sager imod vort herskab, hvilke vi ved Eders Majestæts Højesterets retfærdige domme har vundet mod hendes salig herre, for derved at mistrøste os andre udi de endnu under proces svævende sager imod hende«. Man opregnede derefter begivenhedsforløbet siden december 1718, og det blev understreget, at Hans Hansen på sessionen i Ribe hverken fik forundt tid eller lejlighed til at svare for sig. Ellers ville han have fået ført til protokols, hvad der tjente til hans undskyldning, nemlig at han var 47 år gammel og således tjenstdygtig i henhold til landmilitforordningen af 1701, og at han på 14. år var en »enrouleret matros«. Han ville endvidere have kunnet henvise til det kongelige frihedsbrev af 1704 og forordningen af 1709, hvorved »de Møgeltønders sogne med flere udi Ribe stift« var fritaget for landmiliten. Det hedder videre i bønsskriftet, at mange af indbyggerne på grund af frygt for indrullering havde begivet sig til fremmede steder uden for rigerne, men at de var blevet tilbagekaldt med løfte om benådning. Ikke desto mindre var de ved deres tilbagekomst blevet indkaldt til Schackenborg for dér at aflægge ed som landsoldat til major Viereck og hans medhjælpere. Her var de »med øvrigheds tilladelse på skrækelige måder blevet mishandlet«.

På dette brev noterede overkrigssekretær C. C. Gabel den 13. april 1723, at kongen ønskede en erklæring om sagen fra krigsråd H. Folsach. Denne erklæring, hvori begivenhedsforløbet og sessionsdommen af 28. oktober 1722 blev refereret og kommenteret, blev afgivet den 18. maj 1723. Folsach henviste til, at Hans Hansens dom var approberet af kongen den 2. november 1722. I øvrigt anførte Folsach, at Hans Hansens alder og attest fra marinen ikke medførte fritagelse fra landmilittjenesten, da det var sessionen, som skulle afgøre, om han var tjenestedygtig og om han skulle indrulleres. Han og de to meddeputerede sessionsherrer fastholdt deres afgørelse og angreb Anders Hansen og Thomas Pedersen for usandfærdige beskyldninger. Disse to klagere

var ledige og løse knægte, som ikke havde hus eller gård i fæste, »men gør profession og håndværk af til al ondskab og opsætsighed at opvigle, sammenknytte og forbinde alle omliggende sognes gamle og unge mandskaber, som af disses grillische [d.v.s. lunefulde] åbenbaringer og indbildte forsikringer lader sig forlede både derudi at samtykke og et tilskud over det andet til anførernes subsistance at gøre«. Folsach redegør derefter for, hvorledes major Vierecks kompagni under det riberhusiske regiment, som også kaldes det schackenborgske kompagni, ved landmilitsens oprettelse præsenterede sig som et af de bedste ved regimentet, men i 1718 var et af de sletteste. På trods af mundtlige og skriftlige advarsler var der i årene 1718–22 ved rekrutteringerne kun leveret én sikker mand, medens de andre leverede var taget blandt springere og løsgængere, som den ene dag har svoret for hvervepenge, de har fået udbetalt, for derpå den næste dag at desertere, så at de fleste læg står endnu vakante. Herefter følger beskyldningerne mod Hans Hansen. Han er anstifteren. Efter at han 1711 blev udtaget til soldat, bortgik han uden pas og lod sig indrullere som matros. Som den »underfundige skalk« han er, ordnede han det således, at en anden i hans navn var matros. Når han derefter blev søgt, svarede han, at han var matros og blot var hjemme på orlov, samt at han straks skulle af sted til flåden igen. Såvel præstens tidligere omtalte attest som tingbogen afslørede, at han har været hjemme og »prokureret« hele den tid, som hans pas fra marinen melder om. Efter at han 1718 atter var blevet forlangt til tjeneste ved landmilitsen, havde han og hans fæller øvet intrigerisk og voldelig modstand. Han havde for andre skrevet og opsat protestskrivelser mod sessionen og forvoldt, at af nogle snese var ikke en eneste blevet soldat. Folsach konkluderede, at hans fjernelse ville bidrage til at skaffe ro, medens hans tilstedeværelse hjemme ville bidrage til fortsat uro.

Med hensyn til Anders Hansens og Thomas Pedersens klage mod grevinden oplyste Folsach, at sessionen intet havde haft med denne sag at gøre. Den måtte overlades til hendes ansvar og besvarelse, men han tilføjede dog, at det ved Højesteret, som lagie-sagen nu skulle indankes for, ville vise sig, at »deres klage består mere af en del uden grund og føje opsmurte lamentable beskyldninger end nogen veritabel årsag«. Han indstillede derfor, at Anders Hansen og Thomas Pedersen blev straffet for deres angreb på de sessionsdeputerede. »Afbigt er ikke tjenlig at påstå, thi så snart den var gjort, blev den af dem tillagt det navn at være dem aftvunget«.

Hans Hansens endelige dom

På grundlag af denne erklæring udarbejdedes der i Krigskancelliet på tysk en forestilling til kongen, dateret den 21. juni 1723. Heri blev sagen refereret ganske kort og med en del misforståelser. Anders Hansen og Thomas Pedersen

omtales som to karle, som har angrebet sessionsherrerne på ære og redelighed, og at de derfor, indtil de havde bevist deres beskyldninger, billigvis efter kongelig ordre burde sættes i arrest. Med en anden håndskrift, men ligeledes på tysk, er der tilføjet, at de er nogle rigtige rebeller, som hele tiden opvigler de andre, og at de hverken vil være soldater eller matroser. De har nu således løbet rundt i seks år. Det ville være bedst at tage dem som ophavsmænd ved hovedet og anbringe dem en tid på Bremerholm.

Det må imidlertid have forekommet kongen eller måske overkrigssekretær Gabel, at der har været noget uldent ved sagen, således som den var forestillet, thi den kongelige resolution kom til at lyde på, at generalkommissariatet skulle foretage en grundig undersøgelse af sagen, og når det så viste sig, at de to klagere havde uret, skulle de efter Gabels indstilling anbringes – ikke på Bremerholm – men i Citadellet, hvilket åbenbart var en noget mildere form for straf. Resultatet af denne undersøgelse afspejles i en kongelig resolution af 19. juni 1723, hvori bestemtes, at Hans Hansen blev benådet til 9 års strafarbejde i Rendsborg og derefter var befriet for yderligere tiltale. Videre hed det, at skønt Anders Hansen og Thomas Pedersen burde straffes for deres ubeviselige klageskrifter, så slap de imidlertid for straf denne gang, idet de dog skulle irettesættes af generalkommissariatet og af dette meddeles, at de straks skulle begive sig hjem, såfremt de ville undgå arrestation.

Hans Hansen kom dog ikke til at arbejde i slaveriet i Rendsborg alle ni år. Man havde ham stadig i erindring hjemme i birket. Et sted omtales, at man ved en prinsesses hjælp søgte at få ham frigivet, og hen på efteråret 1725, efter næsten tre års ophold i Rendsborg, kunne han efter en kongelig resolution af 6. oktober vende tilbage til sit hjem og sin gamle moder i Østerby. Han måtte dog forinden underskrive en erklæring, hvori han igen måtte gøre afbigt for sin forvovne halsstarrighed, for grove mishandlinger og oprør. Han måtte love fremtidig at være en lydige undersåt, som hverken med råd eller dåd, hemmelig eller åbenbar, ville være med til at stifte oprør eller ulydighed. I modsat fald ville han blive straffet på liv, ære og gods. Reversen blev oplæst for ham i Rendsborg, og det blev attesteret, at dokumentet var underskrevet frivilligt. Erklæringen blev senere oplæst på Møgeltønder birketing den 7. november 1725 og blev indført i sin fulde ordlyd i tingbogen. Og ikke nok med det. Reversen blev også oplæst fra prædikestolen i Daler kirke, så at alle kunne vide, på hvilke betingelser Hans Hansen var løsladt, og hvilken straf han ville pådrage sig, såfremt han ikke overholdt betingelserne. Krigskommissær Folsach indskærpede herudover også grevskabets inspektør og andre embedsmænd at føre tilsyn med, at Hans Hansen opførte sig »eds- og pligtmæssigt« og hvis ikke, at de da ville drage omsorg for, at han ikke unddrog sig straffen på ære, liv og gods.

Udskrivning af mandskab i Møgeltønder birk 1723–24

Det er foran gentagne gange omtalt, hvorledes de landmilitære myndigheder beklagede sig over det værnepligtige mandskabs rømning, og man kan også forstå irritationen over vanskelighederne ved at skaffe mandskab til det schackenborgske kompagni under det riberhusiske regiment. De modstridende bestemmelser om aftjening af værnepligten ved den forhadte landmilitær eller som matroser under sømilitæren bidrog i høj grad til, at det unge mandskab foretrak at rømme til udlandet og det i en sådan grad, at sognene næsten blev tømt for karle i den værnepligtige alder. Af en opbevaret lægdsrulle for årene omkring 1723–24 fremgår, at fra Møgeltønder sogn havde 21 værnepligtige taget ophold i Holland, en i Frankrig, en i Ostindien, seks i hertugdømmerne og to på ubekendt sted. Som matroser var indrulleret 7, 4 var vanføre eller så svagelige, at de ikke kunne tjene som soldat, en var proforma indrulleret og kun en eneste var regulært indrulleret i landmilitæren. I Daler sogn var forholdet noget lignende: 19 var rømmet til Holland, en til hertugdømmerne, en til ubekendt opholdssted og en til kongeriget, medens seks var matroser i den danske flåde, og overhovedet ingen var indrulleret i landmilitæren. I den schackenborgske del af Emmerlev sogn var 25 rejst til Holland, en til Frankrig, tre til ubekendt opholdssted og en var vanfør. Ikke færre end 13 var gået som matroser til den danske flåde. Det var en håbløs kamp for myndighederne, selv om der nu og da blev foranstaltet direkte klapjagt på unge karle. Natten mellem 30. og 31. oktober 1724 forvoldte en underofficer fra major Vierecks kompagni sammen med nogle menige stort postyr i Møgeltønder sogn, hvor de nogle steder på deres jagt efter karlene trængte ind i husene gennem vinduerne eller opbrød dørene og jog folk ud af sengene. Soldaterne, som forinden havde drukket sig mod til, synes imidlertid kun at have fået fat på en 40-årig mand, som man afkrævede 7 rigsdaler, før man igen slap ham fri. Af sergenten fik han desuden mod en erkendtlighed på 3 rigsdaler løfte om et pas, så at han frit kunne passere, hvor han ville. En dreng med stiv arm fik ligeledes, da han var uegnet som soldat, lov til at gå hjem, dog først efter at soldaterne som pant for ½ rigsdaler havde beholdt hans kjole. En tredje blev med stokkeslag truet til at hjælpe soldaterne med at angive, hvor formodede værnepligtige opholdt sig. I denne sag var det imidlertid herskabets fuldmægtig Niels Jensen Camstrup, som stod som anklager ved birketinget mod soldaterne og forsvarer for karlene. Der blæste nu fra herskabets side en blidere vind over for det værnepligtige mandskab, som man var interesseret i at beholde i grevska-bet.

Den store afgiftsstrid 1719–1725

Bønderne kaster handsken

Lensgreve Hans Schack må i 1718 have opholdt sig meget i de vestslesvigske egne, idet han i april 1718 var blevet udnævnt til formand for en digekommission, som var nedsat til at undersøge stormflodsskader i marskegnene. Både i Ballum og Møgeltønder birker havde man lidt tab ved stormfloder på denne tid, og undersåtterne havde svært ved at betale deres afgifter. Det faldt derfor naturligt for dem at søge at få nogen lettelse i disse ved at tage spørgsmålet om lagens, opgældens betaling op til ny vurdering. Men så længe greven var på stedet, og også efter at han den 2. januar 1719 var blevet udnævnt til præses i Rentekammeret og deputeret for finanserne, hvilket svarer til en senere tids finansminister, dristede bønderne sig dog ikke til for alvor at rejse sagen. Overinspektør Eberhardt Frostberg og grevinde Anna Sophie Schack, som i grevens fravær havde fået overdraget tilsynet med godsadministrationen, var efter Hans Hansens og fire andre Østerby-bønders anbringelse som straffefanger i Rendsborg herrer over situationen. Men efter Hans Hansens og hans lidelsesfællers frigivelse den 1. juli 1719 og efter grevens tidlige død den 22. september 1719 ændredes bøndernes muligheder for at forfølge sagen om lagens betaling.

Såvel i Ballum som i Møgeltønder birker nægtede bønderne at betale lagien for årene 1719 og 1720, men medens Møgeltønder birks beboere under Hans og Anders Hansens ledelse førte sagen frem til den bitre ende, indgik undersåtterne i Ballum sogn den 21. december 1720 forlig med enkegrevinden. Forinden havde den dog været indbragt for kongen, og sognet havde været belagt med eksekution, som nok kunne bidrage til at gøre bønderne føjelige. I forliget, der er formet som en afbigt fra bøndernes side, fik de eftergivet 100 rigsdaler af den hyre på 500 rigsdaler specie, som de årligt skulle betale for de fire såkaldte marskgårde. Denne eftergivelse blev begrundet med skade forvoldt ved stormflod. Endvidere skulle lagien for 1720 nedsættes til 4% af landgilden, frihedspengene og hyrepengene. Til gengæld forpligtede bønderne sig til at betale samtlige restancer for 1719 incl. lagie, og sluttelig afgav de den erklæring, at de ikke havde været berettiget til at gøre nogen indvending mod de krævede afgifter indbefattet lagien. De ville efterdags forholde sig som lydige og tro undersåtter og betale deres afgifter i specie eller med lagie. Dette forlig blev underskrevet af samtlige ballumske bønder. På lignende måde sluttes der forlig med undersåtterne i Emmerlev distrikt, og begge steder ansattes lagien til 2 skilling pr. rigsdaler kurant.

Så let gik det ikke at få skabt en ordening med undersåtterne i Møgeltønder birk. Her benyttede gårdmændene i Møgeltønder sogn lejligheden ved grev

Hans Schacks død 1719 til at opsigse kontrakten af 1661. Det skete ved en skrivelse af 6.december 1719 til enkegrevinden. Fra formens side er den et underdanigt og ydmygt bønsskrift, men i realiteten kastede bønderne grevinden deres handske. Deres begrundelse for opsigelsen af 1661-kontrakten var, at deres afgifter var blevet pålagt en så stor opgæld eller lagie, »som tilforn os aldrig så højt er blevet pålagt og i så måder os umuligt at kan betale eller udstå«. De kunne ikke betale, fordi de 1719 havde været plaget af stor misvækst, både på hø og korn, ligesom udbyttet af græsningen af kreaturer og heste havde været ganske ringe, »så vi deraf slet intet til penges udgift kunne sælge«. De anmodede om reduktion af den store lagie og henviste til, at der i 1661-kontrakten intet var nævnt om specie eller opgæld. Kunne de ikke få denne lindring, ville de blive nødt til at opsigse forpagtningen af Slotmarken.

Bønderne havde ret i, at der i kontrakten ikke var anført, i hvilken møntsort afgifterne skulle betales, medens herskabet gik ud fra som givet, at værdierne var anført i speciemønt, og at bønderne derfor måtte betale den som følge af inflationen voksende kursdifference, opgælden eller lagien mellem den værdifaste speciemønt og den i værdi faldende kurantomt. Hele den store proces, som udviklede sig på grundlag af disse uoverensstemmelser, har i de schackenborgske akter fået betegnelsen »lagieprocessen«.

Den kom til at vare i flere år, og ind i den hvirvledes andre stridsspørgsmål. Den forannævnte skrivelse af 6.december 1719 var kun underskrevet af gårdmændene i Møgeltønder sogn, men to dage senere klagede samtlige bønder i birket, som omfattede Møgeltønder og Daler sogne og nogle få ejendomme i Abild sogn over, at lagien var tilskrevet restancerne. Alle opsagde nu 1661-kontrakten, såfremt grevinden ikke ville overholde og bekræfte den. De stillede krav må imidlertid hurtigt være blevet pure afvist af den handlekraftige grevinde, for allerede den 15.januar 1720 havde bønderne i birket fået opsat en klageskrivelse, som med alles underskrifter den 26.januar af deres befuldmægtigede ordfører, Hans Hansen blev indleveret til Danske Kancelli. Man klagede over de store byrder, som tid efter anden blev pålagt dem til deres ruin og fordærvelse. De var netop i disse dage under trussel om eksekution blevet beordret til at betale en lagie på 29. sk. danske på hver rigsdaler, ligesom de var udsat for mange forurettelser som f.eks. forøgelse af ægter og arbejde, betaling af skriverpenge og forhøjelse af indfæstningen. Under henvisning til 1661-kontrakten, som var vedlagt klageskrivelsen i afskrift, hævdede bønderne, at de hverken var forpligtede til at betale lagie eller skriverpenge. Man havde, sagde de, beflittet sig på at efterleve kontrakten, men havde ikke mødt samme vilje hos modparten. Man bønfuldt derfor kongen om, at han ville drage omsorg for, at grevinden ville efterleve kontrakten, eller at de fik lov til

at opsig den og i stedet blive pålignet skyld og landgilde efter jordebogens indhold.

Den første undersøgelseskommission nedsættes

Kongen, Frederik IV, og hans embedsmænd synes ikke at have forhastet sig. Sagen blev den 15.marts sendt til høring hos overinspektør Frostberg, som allerede den 22.samme måned kunne sende en længere redegørelse til kancelliet, og han har derefter måske underhånden søgt at få sagen bragt i lave. I hvert fald gik der næsten et helt år, før der igen kom rigtig gang i den. Der havde ganske vist været nogle trusler fra herskabet om betalingen af restancerne, sidst en tilsigelse om betaling inden den 1.december 1720, men heroverfor havde bønderne under henvisning til 1661-kontrakten tilbudt at betale afgiften in natura. Dette havde grevinden dog ikke været interesseret i, og nu var det hendes tur til at klage til kongen. Hun anmodede juleaftensdag 1720 om, at der måtte blive udnævnt to kommissærer, nemlig baron Schack Brockdorf og oberst Holsten til Langesø til at undersøge sagen og dømme i den, så at grevskabets herlighed kunne blive konserveret, bevaret og således at bønderne efterdags kunne blive »tilholden at præstere, hvad de bør samt og for deres modvillige opsætsighed andre til eksempel og selv til velfortjent straf vorde tilrettesat og anset«. Og først da, den 13.januar 1721, nedsætter kongen en kommission til undersøgelse af forholdene på Schackenborg. Til medlemmer af kommissionen udpegedes den af grevinden foreslåede oberst Godske Detlef von Holsten til Langesø og Finstrup, det senere Holstenshus, og landsdommer i Nørrejylland Thøger Reenberg til Ristrup. Grevindens forslag om at udpege Schack Brockdorf blev altså ikke imødekommet. Til de to kommissærer, som – det skulle vise sig – helt tog herskabets parti, skrev Frederik IV i kommissoriet, at eftersom bønderne i Møgeltønder birk understod sig at tilbageholde en del af deres skyldige afgifter, som de og deres forfædre nu snart i 60 år havde betalt, og nu, da kursen på specier steg, vægrede sig ved at betale deres landgilde, frihedspenge og anden afgift, som de hidtil har betalt i specier, in natura eller med opgæld i anden mønt end kurant, så beordredes de to mænd til at undersøge denne sag og efter nøje overvejelse at kende og dømme, således at grevskabet med sin ret og rettighed kunne blive konserveret, og således at bønderne blev pålagt at præstere, hvad de burde, samt at de for deres modvillige opsætsighed måtte blive tilbørlig irettesat og straffet. Man kan ikke just sige at de to kommissærer hermed fik pålagt at optræde uvildigt i sagen. Men det siges dog i kommissoriet, at såfremt bønderne måtte ønske det, kunne de få udnævnt to kommissærer på deres side. Ønskede de ikke dette, skulle kommissærerne imidlertid straks påbegynde sagens behandling. Det indskærpedes i øvrigt, at alle breve og bevisligheder skulle fremlægges for

dem, og da det forudsås, at sagen ville ende for Højesteret, forlangtes at intet måtte holdes tilbage, og at intet dokument ville kunne blive antaget for Højesteret, med mindre det var indlemmet i kommissionsakterne.

Bøndernes anklager

Kommissoriet blev oplæst for en stor del af Møgeltønder-bønderne i deres mødehus den 12. februar 1721, og disse meddelte her, at de ikke ønskede at udpege to medlemmer af kommissionen. De to kommissærer v. Holsten og Thøger Reenberg indstævnedes derefter den 30. april 1721 bønderne til at give møde på Schackenberg den 9. juni, men hvad der ikke er uinteressant, stævningen blev først forkyndt for bønderne i Møgeltønder og Daler sogne den 30. maj, altså kun godt en uge før forhørene skulle begynde. Der blev da også protesteret mod stævningens sene forkyndelse, og der kan da heller ikke herske nogen tvivl om, at der fra herskabets side har været en ganske bestemt bagtanke hermed. I stævningen opregnedes bøndernes forsyndelser og herskabets straffekrav. Bønderne skulle for deres formastelige egenrådighed ikke alene kunne frakendes deres fæste, men de skulle også kunne idømmes anden straf, ligesom de naturligvis skulle have tilhold om efterdags at præstere deres skyldighed som forhen og at betale de med sagen forbundne omkostninger.

Ved forhandlingerne på Schackenberg den 9. juli 1721 var Anders Hansen af Østerby og Peter Nielsen af Gerup bøndernes talsmænd, da Hans Hansen jo sad arresteret i Ribe. De afleverede en skriftlig protest underskrevet af samtlige birkemænd over stævningens sene forkyndelse, og vel ud fra forvisningen om, at angreb er det bedste forsvar, gik man direkte i lag med at opregne en række alvorlige overgreb, som i de senere år var begået af herskabet. De indledte med at sige, at såfremt de kunne betragtes som værende på fri fod – og dermed siges jo i virkeligheden, at de følte sig fremstillet som arrestanter – formodede de ikke blot ufejlbarligen at kunne bevise, at de hverken var forpligtede til at give specie eller opgæld, men at de i deres meget elendige, ufredelige og jammerlige tilstand højlig var forårsaget til at lade grevinden, hendes befuldmægtigede overinspektør, Eberhardt Frostberg og kaptajn Viereck indstævne for den kgl. kommission, for at de kunne blive tiltalt for deres mange ulovligheder og voldsomme gerninger, som de år efter år havde forøvet mod dem og deres pårørende. Men Gud bedre det – fortsætter de – de lever i en sådan tilstand, at det for dem er lige så langt fra, som det er højt til himlen, at føre en proces mod dem for at få truffet en lovlig afgørelse, eftersom de alle lever som fredløse folk. Den, som på deres vegne ville understå sig i at føre en sådan sag, ville sætte sig i den største livsfare, så at han hverken kunne vide sig sikker på veje eller stier, langt mindre i sit eget hus studere sine dokumenter. Dette havde Hans Hansen og mange andre med ham i birket

måttet sande. Hans Hansen havde således fået betroet deres dokumenter, men den 26. maj 1721 var han af Frostberg og Viereck uden lov og dom blevet ført til hovedvagten i Ribe, hvor han nu sad arresteret. Man måtte altså kunne forstå, hvor umuligt det var for dem at være fredløse og fanger og samtidig at skulle gå i retten. De satte sig derfor imod, at der blev tilstedt rettergang mod dem, før Hans Hansen, deres befuldmægtigede ordfører, blev sat på fri fod. De var villige til at stille kaution, og idet de henviste til Danske Lovs 1. bogs 19. kapitel 1. artikel, ville de have garanti for, at de og deres sagførere kunne komme sikre til og fra tinge, ligesom der måtte sikres dem ret til at kunne svare for sig. De bad om kommissærernes kendelse herom straks, og de anmodede om, at deres lange indlæg måtte blive oplæst, påskrevet og »i akten til doms vorde indført«. Det var en lang protestskrivelse, som på grund af dens snørklede, til tider noget ubehjælpssomme sprog kan være lidt vanskelig at forstå, men grevindens sagfører Thomas Ebbesen, der var birkedommer i Koldinghus distrikt, og som også var anklager mod Hans Hansen ved sessionen i Ribe, havde dog opfattet, at der blev rettet alvorlige beskyldninger mod herskabet. Han gik straks målbevidst til værks, idet han bad kommissærerne om tilladelse til at afhøre bønderne hver for sig, så at man kunne få klarhed over, hvem der var skyldig eller uskyldig i de alvorlige anklager.

I de videre forhandlinger trak Ebbesen derefter forhistorien op vedrørende de forgæves forsøg på at få Hans Hansen indrulleret som landsoldat, og hans arrestation og anbringelse som straffefange i Rendsborg sammen med de fire andre bønder fra Østerby. De var blevet løsladt den 1. juli 1719, efter at specielt Hans Hansen havde måttet underskrive en afbigt og et løfte om, at han ikke mere ville beskæftige sig med lagiesagen og andre sager vedrørende grevskabet. Ebbesen holdt på, at Hans Hansens fornyede fjernelse og arrestation intet havde med kommissionsundersøgelserne at gøre, men udelukkende var en landmilitssag, og han tilbageviste pure beskyldningerne om at have fjernet dokumenterne. Anders Hansen, som nu optrådte som bøndernes talsmand i lagiesagen, opretholdt dog kravet om broderens løsladelse, så længe sagen varede, medens Ebbesen på sin side gentog afvisningen heraf. Over for Anders Hansen svarede han kraftigt igen. Anders havde ligesom broderen inden sin løsladelse fra slaveriet i Rendsborg den 1. juli 1719 måttet underskrive et højtideligt dokument, hvori han havde lovet ikke »at give nogen anledning med råd, dåd eller gerning eller i nogen tænkelig måde«. Hertil kunne Anders Hansen svare, at han ligesom broderen havde underskrevet under tvang.

Bønderne afhøres

Ebbesen begærede nu alle underskriverne af klagen mod herskabet afhørt hver for sig om, hvilken vold og uret de havde været udsat for, og dette blev tilladt

af de to kommissærer, men til en begyndelse overværede dog alle afhøringen.

Den første af underskriverne, Boe Pedersen, indrømmede, at han ingen vold eller uret havde lidt, men derefter kom der en afbrydelse i afhøringen, idet en af de tilstedeværende, Anders Christensen fra Daler, der var mødt som befuldmægtiget for sin svigerfader Jep Nielsen, ville lægge dem, der blev afhørt, ordene i munden. Han anmodede endvidere om, at Anders Hansen måtte optræde som befuldmægtiget for dem og svare på deres vegne. Den næste, der blev afhørt, var Niels Lauritsen, men han nøjedes med at henvise til den fuldmagt, han havde givet Anders Hansen. Herefter så Ebbesen sig nødsaget til at anmode kommissæerne om, at bønderne én for én blev kaldt ind til afhøring uden de øvriges tilstedeværelse. Dette blev accepteret, idet kommissæerne dog ville have, at Anders Hansen som bøndernes befuldmægtigede skulle overvære afhøringerne. Denne var imidlertid ikke meget villig hertil, eftersom der ikke var givet ham fuldkommen forsikring fra herskabet eller dets fuldmægtig om, at han kunne være sikker på liv og gods, og han nægtede derfor at følge kommissærernes forslag. Han begrundede det med, at man ikke havde kunnet få hans broder Hans Hansen sat på fri fod, og før dette skete, kunne han ikke have noget ved retten at bestille.

Herefter besluttede kommissæerne, at Hans Hansen skulle løslades, da han var bøndernes befuldmægtigede, men Ebbesen protesterede. Kommissæerne havde ingen beføjelse til at løslade ham, men herskabet ville dog gå med til, at der blev indsendt en ansøgning til den militære øvrighed om hans midlertidige løsladelse mod kaution. Anders Hansen gik derefter med til, at han indtil broderens løsladelse ville optræde som bøndernes befuldmægtigede. En lille opmuntring og sejr til bønderne.

Derefter begyndte afhøringerne af dem enkeltvis i overværelse af Anders Hansen, og besvarelserne på spørgsmålene var ret så intetsigende. Jens Pedersen af Toghale svarede på det første spørgsmål om, hvorfor der blev klaget over herskabet, med at henvise til det skriftlige dokument, hvis indhold han fastholdt. På det andet spørgsmål om, hvorfor de havde angivet at leve som fredløse, svarede han, at han ikke følte sig truet, og på det tredje spørgsmål om, hvorfor ingen af anmelderne kunne føle sig sikre på deres liv, svarede han ligeledes, at han ikke følte sig truet. Som et andet eksempel på, hvad man fik ud af afhøringen, skal Møgeltønder-bonden Hans Jepsens udsagn gengives. Han, hvis navn var underskrevet på dokumentet med to bogstaver, blev spurgt, om han kendte indholdet af den skrivelse, som Anders Hansen havde afgivet på samtlige bønders vegne og herpå svarede han, at han som en stakkels bonde ikke forstod skrивelsen, men eftersom deres befuldmægtigede havde indgivet skrивelsen måtte han forsvare den. Han blev endvidere spurgt, om han havde været udsat for overlast af herskabets betjente, men kunne herpå

kun svare, at han ikke havde fået hug eller slag. Han kunne ikke erindre, hvem der havde bedt ham underskrive, lige så lidt som han kunne huske, hvornår dette skete. Men det var sket i grandehuset hos Lydik Hansen.

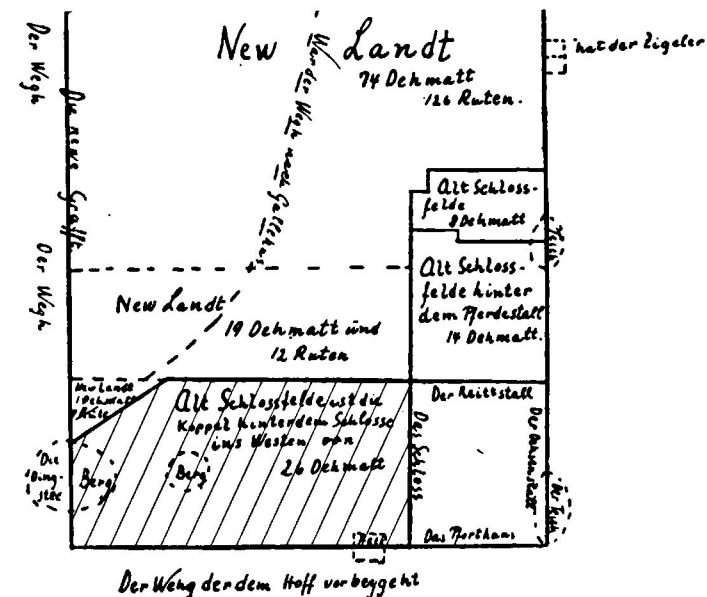
Afhøringerne bærer tydeligt præg af, at man senere frygtede repressalier fra herskabet, og Anders Hansen stoppede dem da også, idet han anmodede om, at birketingsdommen af 30. november 1718 om militærets overgreb mod Hans Hansen (se side 174) måtte blive oplæst.

Efter denne afbrydelse med oplæsningen af dommen fortsatte den lidt konfuse behandling af sagen. Kommissærerne kaldte Lydik Hansen ind til afhøring, men han havde personlig ingen klage at fremsætte over herskabet og mindedes ikke, hvad han havde skrevet under på. Han mødte i øvrigt på sin moders vegne.

Igen fik Anders Hansen afhøringen standset ved at fremlægge et indlæg, dateret den 8. juni 1721, altså den foregående dag. Det var stilet til kommissærerne og gav en udførlig redegørelse for sagen, som den tog sig ud set fra bøndernes side. Fremstillingen i instruksen til kommissærerne og i stævningen af 30. april 1721 kritiseredes. Endvidere fremlagde Anders Hansen også bøndernes klageskrift til kongen af 15. januar 1720 og 1661-kontrakten og fortsatte derefter med angreb på grevinden, Frostberg og Viereck. Han gentog, at han og bønderne følte sig truet på liv, lemmer og næring. Med henvisning til 1661-kontrakten fremførte han den påstand, at herskabet ikke i ringeste måde havde haft krav på lagie eller skriverpenge, men dog år efter år under trussel om eksekution havde afkrævet disse penge. Efter trussel om anvendelse af tvang havde bønderne derefter forsamlet sig lille juleaftensdag 1720 og var mødt op på Schackenborg, hvor de oplæste og afleverede en af samtlige bønder underskrevet protestskrivelse, som var dateret den 18. december. Heri tilkendegav de, at de ikke ville betale opgælden, og at herskabet enten måtte opsigte 1661-kontrakten eller overholde den. Overinspektør Frostberg var dog endnu ikke rigtig kommet i julestemning, idet han lod samtlige fremmødte bønder arrestere. Han lod »låsen hænge for porten« og derefter var de enkeltvis blevet indkaldt til forhør. Han ville have oplyst, hvem der havde forfattet og skrevet protesten af 18. december, og det skete »med en skrækelig hyden [d.v.s. hujen] og truen os at ruinere, at vi skulle vride vore hænder derved, hvilket en del skulle ske ved gårdenes indfæstning, at de ligesom skulle sættes på auktion, så at ingen af os skulle formå at indfæste dem, endskønt vi efter Deres Kgl. Majestæts allernådigste vilje og forordninger formener vore egne børn at være de nærmeste arvinger til at fæste dem«.

Anders Hansen fortsatte derefter med skarpe anklager mod herskabet: »Og som hendes højgrevelige nåde i forbemeldte stævning beskylder os for formastelig egenrådighed og som de, der tager sig selv til rette, så formener

vi tværtimod, at alt sligt just og lige træffer det højgrevelige herskab selv i alle måder, idet at de uden opsigelse, lov eller dom ligesom bemægtiger sig selv marken [d.v.s. Slotmarken], som vi af dennem haver i hyre, så det er ikke i længere tid, end som de fleste af os noksom kan erindre, at de udi det bedste agerland haver fra marken borttaget vel en 30 demat, hvilket ikke behøver noget vidnesbyrd, eftersom det står nu indelukket for hver mands øjne og en del deraf bebygget med huse og gårde«. Anders Hansen tænkte her på Slotsgade. Han fortsatte sine angreb med at beskylda herskabet for at beslå Slotmarken med så mange får og kreaturer, som det selv behagede og at det alligevel fordristede sig til at kræve fuld hyre deraf, samt at det på trods af Danske Lovs 3. bogs 1. kapitel 6. artikel tog skriverpenge af alle. Endvidere besværede herskabet dem med mange ægter og meget arbejde, langt ud over, hvad der var fastlagt i 1661-kontrakten, som de på deres side mener at have overholdt.

Mittensdörff

NB Alt die Ackeron das neueingeebenen Schlossfeldes schiessen Ost und West, aussen der kleine Kihl nach der Dingstett her von 1 Dehmatt und 11 Ruten, und dann oben bey Gallehus der Kihl von 5 Dehmatt und 30 Ruten, down gahn esliche südert und nordert

Overinspektør Nic. Tych har ca. 1672 lavet en skitse over Slotmarken vest og nord for slottet og omfattende dels den gamle Slotmark og dels den nyindgravede jord, som var taget fra et par nedlagte bondegårde. Den gamle 26 demat store Slotmark (skraveret) vest for slottet blev i slutningen af 1600-tallet taget fra birkets bønder og anvendt til anlæg af den nye Slotsgade. Tegningen er efter et utydeligt rids rekonstrueret af Peter Kr. Iversen. Gengivet efter Sønderjyske Årbøger 1942.

De var berettigede til »så længe bemeldte kontrakt os ikke lovlig bliver opsagt at nyde og bruge alt Møgeltønderhus' hovland og uforkrænket udi alle måder, ja endog for de mange skadelige vandfloders indfald, vi må tage imod, burde vi for hver demat to rigsdaler at godtgøres, da vi dog aldrig nyder en skilling, men langt mere tværtimod til ødelæggelse endnu tiltales for opgæld. Har nu nogen af os imod al sådan forurettelse med Vor Frelser Christo vidnet sandhed, så har de og efter hans eksempel måttet heran, nemlig voldelig bleven angrebet ...«. Sammenligningen med Kristus tør jo nok siges at være ret så krads, men man var ikke bange for de store ord. Anders Hansen fortsatte med at sige, at på denne måde havde Frostberg og Viereck gennem mange år ladet dem behandle på en skrækkelig måde uden lov og dom. Dette kunne ses af det tingsvidne, som Hans Hansen den 29. juni 1718 havde fået udstedt på birketinget om Chr. Pedersen Beyers og andre unges behandling af Viereck og hans løjtnant på Schackenborg i marts 1711. Tingsvidnet blev oplæst og vedlagt akterne. Derefter vendte han sig på ny mod Frostberg, som han gav ansvaret for de voldsomme begivenheder i Østerby den 16. december 1718 ved arrestationen af broderen m.fl. og for arrestationen og behandlingen af de mænd, som lille juleaftensdag 1718 havde bragt klageskriftet til grev Schack i Løgumkloster. Havde Frostberg været utilfreds med birketingets afgørelse, kunne han jo blot have appelleret til Højesteret.

Som yderligere anklage mod Frostberg gentog Anders Hansen nu omstændighederne ved broderens sidste arrestation. Han, der var bøndernes befuldmægtigede, var allerede nogle dage før stævningens forkyndelse den 30. maj 1721 blevet arresteret og ført til Ribe, og Anders Hansen tillod sig i den anledning at erklære, at selv om det havde været sædvane at forulempe dem med vold og magt uden lov og dom, så ville han dog hævde, at ingen skik eller sædvane var tilstrækkelig til at ophæve lovens bogstav. Det var langt henne på dagen, da Anders Hansen var færdig med gennemgangen af det lange anklageskrift, der var underskrevet af samtlige birkemænd.

Næste dag, den 10. juni, fortsatte forhandlingerne med, at Anders Hansen nærmere omtalte de to tilfælde, hvor han selv havde lidt overlast fra overinspektørens side. Den ene gang, i 1713, havde han fået en »blodig næse«, da han som lavværge for moderen var indkaldt til Schackenborg. Da han var kommet inden for døren, var han blevet overfaldet af Frostberg med hug og slag, »omendskønt den velsalig greve af Schack selv sagde: Lad ham komme hidind«. I Frostbergs fremstilling af episoden hedder det, at Anders Hansen var trængt ind ad døren med magt, »og blev med hånden tilbagestødt at blive ude«, hvorved hans næse var blevet stødt. Den anden gang var i 1708, da han var blevet kastet i tyvehullet, fordi han i Daler kirke skulle have fornærmet provst Malte Junghans.

Ebbesen begyndte nu igen afhøringen af bønderne enkeltvis, men disse afhøringer bragte i det hele og store ikke noget nyt frem, idet de åbenbart var enige i ikke at udtale sig om, hvem der havde udfærdiget klageskrifterne. Af et af indlæggene, Hans Kerstensens, skal dog gengives følgende: »Dog var han for nogle år siden, som mons. Frostberg beretter at være for 10 år siden, opkaldet at yde hovtørv, og da han stod foran mademoisellens dør og lagde den [nemlig tørv] af, kom oberinspektøren Frostberg opløben med en økse i sin hånd og huggede hans haver eller lærringer [d.v.s. sidefjælene i vognkassen] i stykker, først på den ene og herefter på den anden side, mere vidste han ikke«. Angående dette sidste optrin forklarede Frostberg, at de omtalte sidefjæl var 2½ kvarter [d.v.s. ca. 40 cm] høje og 10 kvarter [d.v.s. ca. 1,57 m] lange. Der kunne på en sådan vogn læsses ca. 150 tørv, medens der normalt på egnen regnedes med 300–350 tørv pr. læs. Når bønderne skulle levere hovtørv, lånte de disse vognfjæl af Hans Kerstensen og for at komme »sligt underslæb« til livs havde han slået fjælene itu. Han tilbød dog nu at ville give Hans Kerstensen nogle nye i stedet, og dette kan vel tyde på, at hans samvittighed ikke har haft det alt for godt.

Ebbesen fik ikke meget ud af høringerne den 10.juni. Bønderne holdt sammen og dækkede over deres talsmænd. Om Hans Hansen sagde en af dem, at han »var for dem ligesom en høne, der blev taget fra sine kyllinger«.

Da Ebbesen fortsatte afhøringerne den 11.juni, forsøgte han med et nyt afhøringsskema, som omfattede 7 spørgsmål, hvoraf de to er særlig interessante, nemlig det første, der gik ud på, om den adspurgte kunne læse eller skrive og det syvende, om han ville falde sit herskab til fode og bede om forladelse. På det første af disse spørgsmål svarede 21 ja til, at de kunne læse og skrive, medens syv, hvoriblandt et par gamle på over 80 år svarede nej. Et par gange havde drenge skrevet under for deres fædre. Det syvende spørgsmål synes man ikke at have været særlig ivrig efter at svare på.

Blandt underskriverne var herredsskriver i Højer Niels Brinck, som tidligere i 16 år havde været deflegod på Schackenberg, og som i kirketiendesagen fra Daler på herskabets vegne havde været bøndernes modpart, men nu stillede sig helt på deres side. Som den sidste blev Anders Hansen afhørt. Han forklarede, at han havde forfattet et udkast til klagen, og at andre i mødehuset var fremkommet med ændringsforslag, som var blevet indarbejdet i hans forslag. Det blev endvidere oplyst, at bønderne havde indbetalt penge til Anders Hansen, dels til dækning af omkostningerne ved sagens førelse og dels som kaution for broderens løsladelse. Dernæst spurgtes Anders Hansen om hvad han for sit eget vedkommende havde at klage over, om han ville oplyse, hvem der havde forulempet ham, og hvori forulempelserne bestod. Herpå svarede han, at han for nogle år siden sammen med broderen på Daler

sognemænds vegne havde ført proces mod herskabet angående kirketienden. Da processen var gået herskabet imod ved Højesteret, var de to kommet i unåde. Heri måtte grunden søges til, at broderen nu sad arresteret i Ribe, og til at han ikke kunne optræde som birkemændenes talsmand for kommissionen.

Ebbesen fik nu ordet for at besvare bøndernes indlæg af 8.juni, der var fremlagt og dokumenteret den 9. og følgende dage. Han mente at kunne påvise, at bønderne reelt havde betalt i specie eller med opgæld lige indtil 1719. Også de forskellige småredsler var betalt i de foregående år. Med hensyn til beretningen om bøndernes arrestation den 23.december 1720 udtalte han, at beskyldningerne var grove, formastelige og usandfærdige. Man havde da blot villet undersøge, om bønderne med det gode kunne bevæges til at præstere deres skyldighed. Det var heller ikke rigtigt, at herskabet havde berøvet bønderne en del af udbyttet af Slotmarken, og de var ikke blevet uretmæssigt bebyrdet med ægter og arbejde.

Endelig behandlede han igen spørgsmålet om lagien og anførte her, at bønderne jo selv havde krævet opgæld af jord på Slotmarken, som de havde fremlejet. Sluttelig erindrede han om, at grevinden havde tilbudt selv at overtage driften af Slotmarken mod, at bønderne ydede avlingshoveri, men tilbudet var blevet afvist med den begrundelse, at de ikke ville levere den fordrede gødning. Endvidere havde grevinden tilbudt dem, at de kunne betale landgilden in natura. Til sidst krævede Ebbesen, at høsten af Slotmarken det kommende år skulle indbjergeres til ladegården, for at herskabet, i fald avlingshovet blev genindført, kunne være sikker på gødningen. Bønderne måtte dog opfodre deres egne kreaturer med høsten, men disse måtte altså så opstaldes på ladegården.

Herefter forlangte Anders Hansen nogle dages udsættelse af forhandlingerne, hvilket bevilgedes, og næste møde blev berammet til den 16.juni 1721. Denne dag var kun den ene af kommissionsdommerne, nemlig landsdommer Thøger Reenberg til stede, idet oberst von Holsten var forhindret. Det blev oplyst, at Hans Hansen endnu ikke var løsladt fra arresten i Ribe, og der blev afsagt kendelse vedrørende gødningsspørgsmålet, som faldt ud til herskabets fordel. Bønderne måtte altså indbringe høsten til ladegården og anbringe deres heste og kreaturer dér, så at herskabet kunne være sikker på gødningen. Denne ordning skulle dog kun gælde det første år, og man må vel formode, at herskabet derefter selv har villet anskaffe besætning og drive Slotmarken som i tidligere tider ved hoveri. Anders Hansen var ivrig efter at få sagen afsluttet ved en endelig dom, medens Reenberg under henvisning til kommissoriet mindede om, at alle breve og bevisligheder, som kunne være af betydning for sagens oplysning skulle fremlægges, idet det ikke kunne tillades, at dokumenter, som ikke var blevet fremlagt eller indlemmet i akterne, kunne blive

fremlagt i Højesteret. Anders Hansen bad dog alligevel om, at sagen fremskyndedes, men foreløbig blev forhandlingerne udsat til den 26.juni, for at man kunne få Hans Hansen midlertidigt løsladt af arresten, så at han kunne føre resten af bøndernes sag for kommissionen.

Ved mødet den 26.juni var begge kommissionsdommere igen til stede, og Hans Hansen var ved herskabets mellemkomst og med bøndernes kaution blevet løsladt uden at have aflagt militseden og for så lang tid, at han kunne føre sagen for kommissionen til ende. Han forklarede til at begynde med, under hvilke omstændigheder, han var blevet tvunget til at underskrive afbikten af 1.juli 1719, hvorved han var blevet befriet for slavearbejdet i Rendsborg.

På Ebbesens forlangende måtte bønderne nu fremlægge deres kvitteringsbøger, og det kom herved for en dag, at de var indrettet til betaling i rigsdaler specie. Hans Hansen, som nok havde sine tvivl med hensyn til berettigelsen af bøndernes totale afvisning af betalingen af lagien, tilbød derfor forlig på betingelse af, at man slap med at betale 4 skilling af hver rigsdaler, men tilbudet blev afvist af Ebbesen. Hans Hansen argumenterede derefter mod Ebbesens påstand om, at intet af Slotmarken var blevet frataget bønderne. Alle kunne dog med egne øjne se, at en del af marken var blevet unddraget bønderne.

Forhandlingerne blev fortsat næste dag, den 27.juni 1721. Her gav Hans Hansen den oplysning, at det var ham, som havde bragt klageskriftet af 15.januar 1720 til København og indleveret det i Danske Kancelli. Man drøftede igen Slotmarken. Parken og landet mellem denne og kirken var ganske vist gået fra, men til gengæld var Røj mark blevet lagt til, hvorved »hovmarken er formeret til 12 indtægter«. Også den ulyksalige gødning blev drøftet igen. Hans Hansen førte en del vidner, der var så gamle, at de kunne huske kontraktens oprettelse. De erklærede alle, at rugsæden var blevet indhøstet til ladegården og fortæret af fjenden, samt at bønderne ingen gødning havde fået fra herskabet 1661. Hans Hansen fremførte endvidere, at bønderne var blevet besværet med et stigende antal ægter, både med herskabets og deres egne vogne, og at de undertiden havde været hjemme fra 4 eller 5 dage. Selv om kontrakten ikke forpligtede dem til mere end en ægt årligt på 6-7 mil, havde de dog måttet forrette så mange, som de blev tilsagt til.

Grevindens sagfører har ordet

Kommissionsforhandlingerne er noget flimrende og uoverskuelige. Bedst som man tror, at nu er dette eller hint emne forhandlet færdig, tages det frem på ny af den ene eller anden af parterne. Ebbesen synes nu at begynde en slags psykologisk krigsførelse, idet han fremlagde den gamle birketingsdom af 1674 mod Anders Nissen, hvor han og en række andre bønder var blevet fradømt

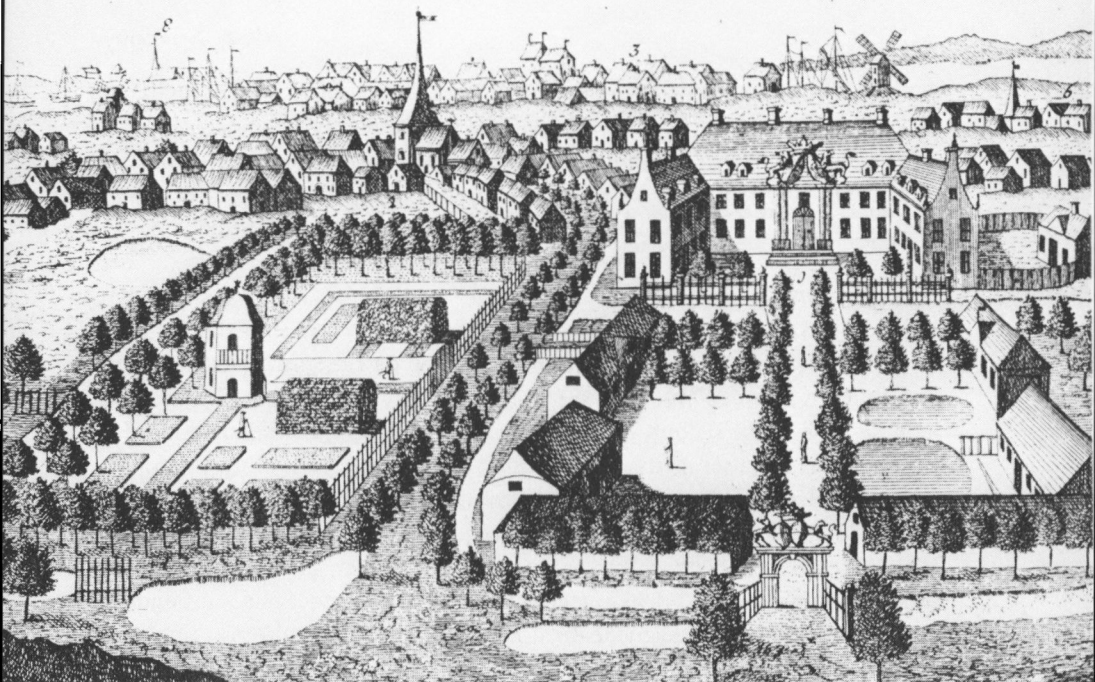
deres fæste for lignende beskyldninger, som i denne sag var blevet fremført af Hans og Anders Hansen. Endvidere kunne Ebbesen oplyse, at et par af underskriverne fra 1720 var faldet fra og havde anmodet om, at sagen for deres vedkommende måtte hæves. Han fremlagde endvidere en skrivelse af 20. august 1720, hvori birkefoged Chr. Thomsen og den grevelige forpagter Redlef Carstensen, Vesteranflod, lovede at betale afgifterne med opgæld. Begge var afhængige af herskabet og begge havde store gårde Ved Åen, og man kan tydeligt fornemme, at der var blevet lagt pres på dem fra herskabets side.

Ebbesen ridsede herefter sagens forhistorie op og redegjorde for årsagen til bøndernes klage. Ballum birk og Emmerlev distrikt havde været med til i første omgang at nægte betalingen af lagien, men havde indgået forlig. Han beretter: »Og at højbemeldte fru grevinde i alt har båret nådig omsorg for grevskabets og dets undersåtters konservation, må jeg [altså Ebbesen] i det øvrige på følgende måde demonstrere. Det er, som forhen anført findes, tilstrækkelig bevist, at undersåtterne er skyldige at yde deres landgilde, friheds- og hyrepenge enten in specie eller med lage efter kursen at betale; og anno 1719 da den nu højsalige greve udi oktober måned ved døden afgik, var kursen opsteget fra 25 til 29 procent. Inspektøren måtte udi oppebørslen lade sig kursen være efterrettelig, hvoraf fulgte, at bønderne begyndte at forundre sig over så høj lages betaling, så at de samtlige på afslag betalte 12 procent. Hendes højgrevelige nåde kunne i sådanne højbedrøvelige tid, da hun med den salige herres jordefærd og i andre måder var trouleret [d.v.s. besværet], ikke efterse denne sags beskaffenhed. Men så snart hun året derefter derom blev underrettet, lod hun grevskabets undersåtter se, at hun i henseende til den skade, de af vandfloden og påfulgte misvækst lidt haver, ville sørge for deres opkomst og konservation; gav så straks Ballum birk 100 rdlr. moderation og deklarerede samtlige grevskabets bønder, at når de betalte den resterende lage for året 1719, så ville fru grevinden for året 1720, dog uden konsekvens [d.v.s. uden at skabe præcedens] moderere samme til 4 procent«.

Angående Slotsgade og parken, som tidligere havde været en del af Slotmarken og som nu var et af de omstridte spørgsmål, oplyste birkedommer Andreas Terp og delefoged Detlef Henriksen, begge Ballum birk, at de var godt kendt med lokaliteterne, eftersom de havde tjent og boet på grevskabet i over 30 år. Parken syd for vejen, som var anlagt ca. 1696, og agrene derfra ind mod kirkegården, havde tidligere været brugt af godsinspektørerne. På den nordre side af vejen vest for slottet fandtes der allerede før deres tid en række huse med tilhørende kålhaver, og det var herskabets plan at udbygge gaden, som blev kaldt »Slottensgade«.

Ebbesen opfordrede de to kommissærer selv at tage parken og gaden i øjesyn. De ville da klart kunne se, at de anførte påstande om fratagelse af

Schackenborg. Udsnit af stik i E. Pontoppidan. Den danske Atlas ... bd. V, 1769. Man genkender den trefløjede hovedbygning, i hvis nordfløj det i artiklen nogle gange omtalte fangehul fandtes. De store ladegårdsbygninger i forgrunden til højre er opført i 1760'erne og 1770'erne. Man ser, at der har været en østlig indkørsel til slotsanlægget. Til venstre i forgrunden ses den af grevinde Sophia Dorothea Schack, f. v. Marschalk anlagte park på jord taget fra Slotmarken og øverst i midten Slotsgade, som på processernes tid kun var bebygget på nordsiden, og som også tidligere havde udgjort en del af den af birkets bønder lejede Slotmark.

jord var sammendigtede af »redselsføreren« og hans tilhængere, eftersom haven og det øvrige »fortov« var beplantet med mange store træer. I Slotsgade fandtes i øvrigt huse, som var over 60 år gamle. Der har vel nok været en eller anden øde grund, som bønderne har brugt, men deraf fulgte vel ikke, at de havde haft nogen rettighed dertil. Bønderne kunne nyde slottets avlsmarker og engjord ubeskåret »og har deraf mere end fuldkommen fornøjelse for afgiften«.

Ebbesen samlede sluttelig anklagen mod bønderne i otte punkter, nemlig: 1) De skulle betale deres afgifter som hidtil, altså med lagie; 2) de havde forbrudt deres fæste ved tilbageholdelse af lagien; 3) deres klageskrift med de kraftige udtryk mod herskabet skulle offentligt brændes; 4) Anders Hansen, som havde opsat to af skrivelserne, skulle straffes med Bremerholms jern på livstid; 5) Hans Hansen skulle rømme kongens riger og lande; 6) de to brødre Anders og Hans Hansen skulle have deres boslod forbrudt. De og deres medvidere kunne for fremtiden ikke fæste eller besidde nogen stavn under Schackenborg; 7) de bønder, der havde afgivet forklaring om, at de var vidende

om, hvad de havde skrevet under på, skulle dømmes til i begrænset omfang at køre skubkarren og skulle fremtidig ikke kunne være sandemænd eller indtage noget embede; 8) bønderne skulle betale sagsomkostningerne med 500 rdlr. Tiden var ikke småtskåren med hensyn til udmåling af strenge straffe, men Ebbesen har ved sine straffekrav dog taget munden lovlig fuld.

Pludseligt forlig

Det tidspunkt nærmede sig, hvor de to kommissionsherrer skulle afsige dommen. Men da indgik Hans Hansen overraskende på egne og bøndernes vegne forlig med herskabet. Det gik ud på, at tiltalen mod bønderne blev frafaldet mod, at de ligesom Ballum-bønderne gjorde afbigt og ligesom dem gik ind på at betale deres afgifter med opgæld samt at yde småredslerne. Ebbesen modtog forligstilbudet på grevindens vegne og lovede endog, at han på Hans Hansens indstændige bøn ville forsøge at få ham befriet for indrulleringen i landmilitserne. Hans Hansen var åbenbart gjort mør, og den 27. juni 1721 kunne kommissærerne så standse sagen. I dens »afsked«, kendelse hedder det bl.a., at bønderne synes at have forset sig af uvidenhed. Deres afbigt skulle indføres i tingbogen og skulle efterkommerne til advarsel hvert år oplæses på tinget. Omkostningerne ved processen skulle betales til grevinden af bønderne med 1 mark lybsk pr. tønde hartkorn.

Dermed var sagen standset i første omgang, og man kan jo selv gøre sig sine tanker om, hvilket pres Hans og Anders Hansen har været udsat for natten mellem den 26. og 27. juni, uden at dette har efterladt sig spor i kommissærernes forhandlingsprotokol eller andre arkivalier. Sagen var imidlertid kun henlagt for en tid. Det skulle ikke vare længe, inden bønderne lod høre fra sig igen.

Kommissionsdomstolen nedsættes på ny

Bønderne i birket accepterede nemlig ikke det indgåede forlig. De nægtede fortsat at betale den krævede opgæld eller lagie, men erklærede sig villig til at betale 6 skilling af hver rigsdaler for årene 1720 og 1721, dog på den udtrykkelige betingelse, at de fremtidig ikke ville betale mere. Efter en kort forgæves forhandling med grevinden herom blev bønderne derefter under eksekutions- tvang indkaldt til at give møde på Schackenborg den 10. december 1721 for at betale deres afgifter og restancer. Man kom imidlertid ikke, og restancerne blev ikke betalt. I stedet sendte bønderne et brev til grevinden, hvori de meddelte, at de ikke kunne betale den høje lagie, »men nødes til imod vores vilje at søge Gud og Hans Kgl. Maj'ts højhed og rettighed om bistand«. De havde derefter været forsamlet og havde ved tærningskast afgjort, hvem der skulle rejse til København for dér at forelægge sagen for kongen. Loddet var

(meget heldigt) faldet på Anders Hansen af Østerby, Anders Christensen af Daler og Thomas Pedersen af Møgeltønder. Disse tre mænd fik så en fuldmagt, dateret den 23. december 1721, til at føre deres sag, »så vidt Hans Kgl. Maj'ts lov og jordebøger og kontrakten tilholder«. De fik forsikring om erstatning for »al skade og omkostning, hvad navn det end måtte have, både for de tre mænd selv, men også for deres hustruer og børn med pårørende med hus og hjem, gods og formue«. For en sikkerheds skyld blev fuldmagten udstedt i to eksemplarer, det ene til de tre, det andet til deres familier. De tre blev bemyndiget til at antage en advokat, og man erklærede sig villig til at betale alle omkostninger ligesom der blev kautioneret med alles ejendom, »håb og gods«.

De tre mænd drog altså til København i begyndelsen af det nye år og tog kontakt med højesteretsprokurator Hans Ursin, som hjalp med at udarbejde et klageskrift til kongen, dateret den 20. marts 1722. I denne skrivelse henviste man til den tidligere kommission, hvor Hans Hansen af frygt for fængsling og nogle andre også af frygt sent på aftenen havde indgået et forlig på samtliges vegne, hvad de imidlertid ikke havde haft fuldmagt til. Man følte sig forurettet og ønskede derfor at rejse sagen på ny. Man havde i den anledning forgæves forsøgt at få en afskrift af den omfangsrige kommissionsakt hos kommissionens skriver, defoged på Trøjborg Lorents Rautenstein, og man havde endda betalt ham 5 rigsdaler for at få afskriften, men trods gentagne rykkere, sidst den 13. februar 1722, havde man ikke kunnet få den. Rautenstein undskyldte sig med – og sikkert med rette –, at dom og dokumenter opbevaredes på Gram. Derfor bad man nu om en kongelig ordre om at få en afskrift, således at en appel ikke blev forhalet eller forhindret. Endvidere bad de tre, der var rejst til København for at klage, om, at hverken de eller deres medtjenere måtte blive overladt til herskabets unåde, og at de ikke ville blive belagt med arrest, eksekution eller anden hårdhændethed, så længe sagen stod på.

Resultatet af denne henvendelse blev en kongelig befaling af 12. juni 1722, hvorefter kommissærerne skulle genoptage sagen uden hensyn til det indgåede forlig. I befalingen blev henvist til, at Hans Hansen »ved idelig tvang og hård medfart« havde underskrevet forliget på samtlige bønders vegne. Han skulle have været deres ordfører og havde derfor været i besiddelse af deres dokumenter, men var ikke desto mindre blevet ført som arrestant til Ribe, så at ingen i hans sted havde kunnet føre bøndernes sag. Bønderne skulle kunne føre vidner, under hvilken jurisdiktion disse end måtte høre og uden hindring fra herskabet eller andre med nogen slags trussel eller arrest.

Anders Hansen og Thomas Pedersen krævede derefter de på herskabets side implicerede personer indstævnet, og det første møde i den fornyede kommission fandt sted på Schackenborg den 5. oktober 1722. I stævningen er der

opregnet en halv snes klagepunkter over herskabet, de samme, men lidt mere nuanceret end før.

Hovedparten af bønderne var indstævnet som vidner, medens grevinde Anna Sophie Schack var stævnet med lavværge for at kunne svare på bøndernes krav om refusion af for meget betalte afgifter og om at erstatte den forvoldte uret og skade ved eksekutioner, arrester og anden hård medfart samt endelig at betale procesomkostningerne. Endvidere var overinspektør Frostberg og herskabets sagfører Thomas Ebbesen indstævnet – sidstnævnte »for hans gjorte utilbørlige og nærgående irettesættelse at tilsvare«.

De to kommissærer, landsdommer Thøger Reenberg og oberst Godske Detlef Holsten, tog så igen fat på undersøgelserne. Forhandlingerne blev indført i en ny, diger protokol og fylder ikke mindre end 729 sider. Bønderne havde som nævnt i København kontaktet højesteretsprokurator Hans Ursin, der havde lovet at føre sagen for dem. Som hans fuldmægtig mødte da på Schackenborg Christian Broholm, som selv 1729 fik bestalling som højesteretsprokurator, altså en dygtig jurist. Han indledte med at lægge op til forlig, idet bønderne »både inclinerer til fred og enighed og derforuden er villige og redebonde til at udvise al hørsommelig pligt« efter gældende lov og ret. De havde hverken vilje eller evne til at føre proces mod så højt et herskab, og han foreslog derfor, at dette uden proces gik ind på følgende forlig: At bønderne måtte svare deres afgifter efter jordebogen in natura efter loven eller også, at de holdt sig til 1661-kontrakten uden betaling af lagie og »for resten ikke af nogen tvang graveres [bebyrdes] og holdes til andet at erlægge, i hvad navn det skal have, uden hvad samme kontrakt indeholder«. Derefter ville bønderne lade alle andre krav, hvori de mente sig forurettet, skrive i glemmebogen.

Thomas Ebbesen var også herskabets advokat denne gang. Til at begynde med søgte han at fastslå, at det ikke kunne være alle undersåtterne i Møgeltønder birk, som var med i denne fornyede klage. Derefter ville han besvare Broholms forligsforslag, men forinden ville han dog gerne sige, at dersom de stridige bønder ville afgive erklæring om, at de efterdags ville betale afgifter og restancer efter den jordebog, som blev udarbejdet ved grevskabets oprettelse, ligesom de øvrige bønder under grevskabet havde gjort det og i overensstemmelse med deres fæstebreve og kvitteringsbøger, så havde grevinden aldrig villet føre processen mod dem, og hun ville gerne lade den falde, således som hun tid efter anden havde givet dem tilbud om. Broholm drog den slutning af Ebbesens indlæg, at grevinden ikke var indstillet på forlig.

Ebbesen forlangte nu, at bønderne enkeltvis skulle træde frem for kommissionen og afgive erklæring om, at de støttede anklagen, idet han ikke ville nøjes med forevisning af fuldmagter, især da Anders Hansen og Thomas

Pedersen var »nogle løse personer, som intet har at hæfte ved«. De to kommissærer gav ham for så vidt ret, som de holdt på, at alle de klagende skulle møde personligt for kommissionen om eftermiddagen kl. tre eller næste morgen kl. otte. Efter noget tovtværkeri mellem de to advokater begyndte kommissionen derefter at undersøge de tilstedeværende bønders stilling til sagen. Redlef Carstensen, Vesteranflod erklærede som den først tilspurgte, at han intet havde med sagen at gøre. Hertil bemærkede Broholm, at han var indstævnet som vidne, og at det derfor var ham kært, at han ikke var interessant i sagen. Birkeskriver Andreas Ulrik erklærede ligeledes, at han ikke havde med sagen at gøre, medens 12 andre tilstedeværende, de fleste fra Møgeltønder, afgav erklæring om, at de havde underskrevet forliget den 27.juni 1721 af frygt, og de anerkendte, at de var med i den nu på ny rejste sag. Det var nu blevet aften den første forhandlingsdag, og Broholm anmodede derfor om udsættelse til næste morgen kl. otte. Han ville da møde med den underskrevne fuldmagt.

Den 6.oktober 1722 om morgenen mødte Broholm så med bøndernes fuldmagt af 12.januar 1722 til Anders Hansen, Thomas Pedersen og Anders Christensen. Det var 16 fra Møgeltønder, 11 fra Bønderby og 26 fra Daler sogn, som vedkendte sig deres underskrift, men der var også andre, der ikke havde underskrevet fuldmagten, og som nu trådte frem og erklærede, at de tilsluttede sig de øvrige. Interessant er det, at Hans Hansen, som på dette tidspunkt var blevet stævnet til sessionen i Ribe den 27.oktober, også havde givet møde. Han forholdt sig imidlertid passivt under forhandlingerne, idet han dog »allerunderdanigst formodede sig nu at være på fri fod efter Hans Kgl. Maj'ts allernådigste befaling af 12.juni sidst og derfor både på egne og broders såvel som Niels Hansens vegne opsiges og fragår alle de forskrivelser, som af dem er sket udi Rendsborg i slaveriet udi jernet eller de er sket udi arrest i Ribe eller nogen anden steds, dennem lovlig her for kommissionen opsiges, eftersom de er sket af frygt for værre.«

Der kom nu en pause i møderne. I mellemtiden opkrævede Frostberg efter grevindens ordre lagie af afgifterne med 8 sk. lybsk pr. rigsdaler. Den største part af bønderne i Møgeltønder birk betalte dog ikke, hvorimod kådnerne gjorde det. Frostberg meddelte derfor den 5.december 1722 til grevinden, at han ikke kunne komme længere med opkrævningen, før grevinden havde givet ordre til, at der skulle stilles ryttere til hans rådighed for at han kunne gennemføre eksekution hos restanterne. Hvis ikke måtte han have besked på, om der kunne ske udsættelse med betalingen til kommissionens afgørelse forelå. Grevindens svar på denne henvendelse kendes ikke.

Bønderne er deres egne sagførere

Endelig den 26.februar 1723 blev forhandlingerne genoptaget, trods det, at

bøndernes sagfører, højesteretsprokurator Hans Ursin ikke var nået frem fra København. Anders Hansen og Thomas Pedersen måtte optræde som ordførere, og det var naturligtvis en svækkelse af bøndernes stilling, at de ikke havde en erfaren jurist til at tale og føre deres sag. Som noget af det første klagede de over, at Hans Hansen på trods af den kongelige resolution af 12.juni 1722 ikke kunne give møde som vidne. Som tidligere omtalt havde han efter at have fået sin dom ved sessionen i Ribe den 28.oktober 1722 fra den 28.november måttet arbejde i skubkarren i Rendsborg.

Anders Hansen og Thomas Pedersen fremlagde, så godt som de nu kunne, skriftligt bøndernes syn på lagiespørgsmålet – i det store og hele som refereret under den første kommission, men dog lidt udførligere og nok lidt klarere trukket op. En ganske særlig vægt blev lagt på 1661-kontrakten som det fornemste og snart eneste dokument, hvoraf sagen afhang, og denne meldte intet om betaling i specie eller med lagie, men kun om betaling i rigsdaler, som er det samme som 96 skilling dansk kurant, »og lad være, at nogle bønder for føjeligheds skyld i forrige tider kan have betalt afgiften in specie, da specierigsdaler i de tider for dem var lige så lette at bringe til veje som kurantmønt, så er det ikke noget, som kan forbinde efterkommerne.« Man kunne ikke påbyrdes andet end gangbar kurantmønt. Kun i nogle få fæstebrev, som var udstedt efter processens påbegyndelse, var betalingen anført i specie, og ligeledes fremførte bøndernes talsmænd, at i de kvitteringsbøger, som var anlagt 1688, var der ikke blevet kvitteret for specie eller lagie før processens påbegyndelse. Også fra dette tidspunkt var der imod kontrakten blevet kvitteret for skriverpenge.

Ebbesen ville måske kunne anføre, at lagie blev præsteret andre steder i Holsten, men det vedkom ikke bønderne og deres kontrakt. Man havde dog som forlig tilbudt at betale en lagie på 4 skilling lybsk, men dette tilbud var blevet afvist. Endvidere redegjorde de to ordførere i deres indlæg for, at herskabet selv havde ophævet 1661-kontrakten, hvilket man sluttede ud fra, at den var blevet misligholdt ved, at skriverpengene var indført i kvitteringsbøgerne. De ville også have kunnet bevise yderligere, såfremt det ikke var blevet nægtet dem at føre vidner. De drog derfor den slutning, at kommissærernes dom enten måtte gå ud på, at såfremt kontrakten skulle være rettesnor, skulle de betale med rigsdaler kurant og hvis ikke, at de så svarede afgifterne efter jordebogen og Hans Kgl. Majestæts lov. Man krævede også refusion af lagie, skriverpenge og ægter m.v., som uretmæssigt var blevet opkrævet af herskabet. Dette skulle også afholde sagsomkostningerne, ligesom bønderne burde »nyde reparation hos fuldmægtigen Thomas Ebbesen for hans alt for nærgående irettesættelse«. – Ja, man havde et godt øje til Ebbesen, som jo også var anklager mod Hans Hansen ved sessionen i Ribe.

Efter at der var fremlagt forskellige attester, bl.a. bøndernes fuldmagt til Anders Hansen og Thomas Pedersen, opregnede disse fire punkter om herskabets fremfærd. Som første punkt fremdroges behandlingen af Hans Hansen, som nu var i Rendsborg, »hvor han endnu daglig efter hver mands tale uskyldig lever i slaveriet, dog endskønt vi intet andet ved med hannem end det, som er ærligt, kristeligt og ret«. Som andet punkt anførtes den formindskelse af Slotmarken, som var sket ved anlæggelse af parken og inddragelsen af jorden omkring Slotsgade.

Som tredje punkt blev nævnt, at nogle oprindelige fæstegårde, nemlig gårde-
ne Ved Åen, var blevet gjort til hyregårde – de andre til besvær. Og endelig blev som fjerde klagepunkt anført, at nogle gårde i birket var blevet belagt med ryttere. Derefter blev endnu nogle af de gammelkendte klagepunkter gentaget. Sluttelig henstillede Ebbesen til kommissærerne at undersøge, hvor mange af birkets bønder endnu betragtede sig som deltagere i sagen, og dermed sluttede forhandlinger for denne dag. Det er imidlertid ganske interessant at bemærke, hvor forskelligt lagien beregnedes ved opkrævningen på Schackenborg. 1719 afkrævedes den med $8\frac{1}{2}$ sk. lybsk pr. rigsdaler, 1720 med 2 sk. lybsk og 1721 med 8 sk. lybsk. Dette er med til at belyse, hvor forvirret pengepolitikken var i disse år og med til at forklare bøndernes modstand mod betalingen af lagien.

Kommissionen begyndte det næste møde den følgende dag, lørdag den 27. februar kl. otte om morgenen. Set på baggrund af de mange dokumenters fremlæggelse og vidneafhøringer, som alle omstændeligt blev ført til protokols, har man så sandelig ikke dovnnet tiden væk i disse bevægede dage på Schackenborg. Bønderne var efter Ebbesens ønske med en nats varsel blevet indkaldt for at forklare, om de stadig var deltagere i sagen, efter at højesteretsprokuroren var udeblevet og Anders Hansen og Thomas Pedersen var blevet deres befuldmægtigede. De gav dog ikke møde, idet de to erklærede, at de ville fremlægge alt, hvad kommissærerne måtte ønske af kvitteringsbøger m.v. Da Ebbesen imidlertid fastholdt sit krav om, at bønderne skulle give møde i egen person, afsagde kommissærerne kendelse om, at såfremt de ikke ville tiltales for ulydighed, skulle de give møde samme dags eftermiddag kl. tre. Her blev så nogle kvitteringsbøger fremlagt, og da de befandtes at være af ens beskaffenhed, fandt kommissærerne det unødvendigt at studere dem alle. Landgilden og tjenestepengene var her anført i »Sa [summa] in specie«.

På næste møde mandag den 1. marts 1723 fremdrog man igen Hans Hansensagen – hans skæbne har ligget bønderne meget på sinde. Ebbesen afviste dog pure, at Hans Hansen havde noget med lagie-sagen at gøre. Han havde hverken haft hus eller gård i fæste eller for sin person betalt nogen afgift og lagie og havde ikke lidt skade ved betalingen heraf. Han havde ved landmilitær-

sessionen fået sin skyldige straf på livsvarigt arbejde i skubkarren, og hans sag kunne derfor ikke behandles af kommissærerne.

Ebbesen vendte sig nu igen til spørgsmålet om lagiebetalingen og dokumenterede, at bønderne havde betalt den fra 1667. Man havde efter frit valg, således som regnskaberne viste, enten betalt specie eller kroner eller kurant med lagie. Bøndernes påstand om, at 1661-kontrakten kun gjaldt for feltherren og hans søn holdt ikke stik, eftersom det i dens slutning hed, at den ikke måtte opsiges af bønderne, så længe feltherren og hans arvinger ville holde den.

Også skriverpengene kom Ebbesen ind på. De var en del af landgilden og var blevet ført til indtægt for herskabet mod, at dets inspektør til gengæld uden særskilt vederlag skulle tage undersåtterne i forsvar, således at såvel den fattige som den rige kunne hjælpes til sin ret uden store procesomkostninger. Med hensyn til Slotmarken, parken og Slotsgaden henviste han til de tidligere kommissionsforhandlinger, og det samme gjorde han med grevindens tilbud om at ophæve kontrakten, tage imod landgilde in natura og igen indføre hoveri på hovedgårdsmarken. Bønderne skulle dog i så fald lade kreaturer opstalde i Schackenborgs stalde i overgangsåret, så at gødningen kunne komme marken til gode.

Bønderne var selv skyld i rytterindkvarteringen, som udelukkende skyldtes, »at bonden med sin opsætsig modvillighed sig det selv haver forvoldet«. Ebbesen henviste i øvrigt til Anders Nissen sagen. Det retfærdigt statuerede eksempel i denne sag havde holdt bønderne i ro, indtil de to brødre Hans og Anders Hansen ved grev Hans Schacks død 1719 havde ment at finde en bekvem lejlighed til at træde i Anders Nissens og hans medskyldige rebellers fodspor og på ny stifte oprør. Han afviste bøndernes klager en for en og henstillede til kommissærerne, at Anders Hansen og Thomas Pedersen som bøndernes ordførere »som dog ere løse karle og hverken have huse eller gårde i fæste for sådan deres grove, ublu og usandfærdige omgang bør straffes på deres 3 mk. [dvs. med en bod på 3 mk.] samt fædrene arv og desforuden enten at rømme grevskabet eller arbejde på Bremerholm deres livstid.« Bønderne

På Schackenborg hæges der om familietraditionerne. Væggene prydes af portrætter af flere af hovedpersonerne i beretningen om bøndernes stridigheder med herskabet 1711–25. Øverst til venstre grevskabets grundlægger, feltherre Hans greve Schack (1609 1676) og hans hustru Anna Blome (1632–1688). Derunder fra venstre Anna Margrethe grevinde Schack født comtesse Reventlow (1682 1710), Hans greve Schack (1676–1719) og Anna Sophie grevinde Schack født Rantzau (1689 1760), »den onde grevinde«. I hjørnet på samme væg Anna Ernestine Frederikke Vilhelmine grevinde Schack født Gabel (1714–1748) og til højre Hans greve Schack (1852–1905). Fotoet er formentlig optaget o. 1900 af sidstnævnte, der foruden at være ægyptolog og hymnolog var en fremragende amatørfotograf. Historiske Samlinger.

skulle betale deres landgilde, friheds- og hyrepenge m.v. efter jordebogen, og var de modvillige, skulle de have deres fæste forbrudt. Men herudover skulle de gøre herskabet afbigt, sådan som det blev dem foreskrevet af dette, og de skulle straffes med tidsbestemt arbejde i skubkarren andre modvillige undersåtter til afsky. Og ikke nok med det. Bøndernes indgivne skrivelser, som karakteriseres som en fornærmelse mod herskabet, skulle offentligt brændes, og bønderne skulle betale samtlige sagsomkostninger.

Anders Hansen og Thomas Pedersen fik på anmodning Ebbesens lange indlæg og en del andre dokumenter udleveret til nærmere studium og besvarelse den følgende eftermiddag kl. 2, men da de ikke kunne nå at blive færdige med udarbejdelsen af deres svar til denne frist, fik de et døgn's yderligere udsættelse til den 3.marts kl. 2. Af deres skriftlige indlæg ses, at deres advokat, højesteretsprokurator Hans Ursin på grund af svagelighed ikke personlig kunne være til stede, hvad der var meget uheldigt, eftersom han havde alle deres dokumenter.

Sagen har derfor ikke af bønderne kunnet blive så klart belyst, som den i hans og alle dokumenters nærværelse ville kunne være blevet det. Efter deres formening var det mest tungtvejende punkt i sagen, som Ebbesen imidlertid ganske havde forbigået, at herskabet »ikke har villet lade Guds ord og kongens allernådigste lov og forordninger være ligesom en regel og rettesnor mellem os og dennem«. (d.v.s. herskabet). Dette havde hverken overholdt 1661-kontrakten eller lovligt opsagt den. Ved tvang og »forskrækkelig hård medfart«, ved grove og usandfærdige andragender havde det udvirket høje ordrer over dem, som med lov og ret havde understået sig i at gøre modstand, »ja, bragt dem i sådan elendighed, så at vi andre af idelig frygt har levet i sådan tilstand, at ingen uden af allerstørste nødvendighed har understanden sig at gøre dem nogen modstand, i hvor groveligen de endog haver handlet«. Man har sat mange gårde til højere hartkorn end anført i matriklen og på sådanne vilkår, at var man ikke tilfreds hermed, »så skulle man tage sin gård og vandre bort, hvilket dog er en meget jammerlig ting for en fæstebonde her i egnen, helst når man sidder med hustru og børn og gården, som er hans egen udi bygning«. Der var opstået had mellem herskab og bønder ved processen om Daler kirketiende, som Hans Hansen (sic!) vandt ved Højesteret. Man kunne af Ebbesens indlæg fornemme, at der var tiltænkt dem, der over for herskabet forsvarede sandheden, en lignende straf, som var overgået Hans Hansen. I forbindelse med omtalen af skriverpengene harcelleres over, at de skulle være vederlag for herskabets retsbeskyttelse af bønderne. Det kunne ses af den voldsomme fremfærd over for dem, af de mange attester, skrifter og tingsvidner, hvor »dejligt« de blev forsvaret, ja, hvor godt de søfolk blev forsvaret, som efter patent af 27.september 1709 var kommet hjem for at lade sig

indrullere til søs, og som efter at være blevet stævnet til Schackenborg dér blev pisket til at aflægge ed som landsoldat. Man kunne også erkende den gode retsbeskyttelse, som var blevet Anders Hansen til del i sagen mod pastor Anders Wedel og provst Malthe Junghans i anledning af deres ukristelige og ubillige påfund i Daler kirke. Man lod ham da for Guds ords og sandheds skyld jage i tyvehullet. Man kunne af alt dette fornemme, »hvilken frygt og fare den lever udi, som imod øvrigheden vil tale sandhed«. Man krævede, at Hans Hansen med birkemændenes kaution blev sat på fri fod, og at der førtes lovlig proces og domfældelse imod ham. Hertil kom så den ikke helt uinteressante oplysning, at hvis bønderne ikke havde været udsat for de grove angreb, havde de, såfremt herskabet havde haft nogen ret, villet betale deres afgifter i specie eller med lagie. Man opretholdt påstanden om, at fortov, parken og Slotsgaden var taget fra dem uden godtgørelse i hyren og endvidere blev det stærkt understreget, at det var samtlige bønder, som førte sagen mod herskabet. Det lange indlæg, som her er gengivet meget sammentrængt, var på samtlige bønders vegne underskrevet af Anders Hansen og Thomas Pedersen.

Ebbesen havde inden domsafsigelsen nogle bemærkninger at gøre om skriverpengene. Han henviste til overinspektør Frostbergs instruks af 1. maj 1703, hvorefter der af hver gård skulle betales 12 sk. lybsk til hans løn, medens bønderne til gengæld skulle tages i forsvar af ham, hvilket bl.a. var sket i saltsagen 1720–21 mod kommissær Wichmann. Samtlige retsomkostninger og gebyrer var da betalt af herskabet.

Dommen

Dommen blev derefter afsagt af de to kommissærer den 4. marts 1723. Heri siges, at herskabet var frit stillet m.h.t. at opsiage 1661-kontrakten, medens bønderne var pligtige til at overholde den. Bønderne havde ifølge skrivelser og regnskaber tilbage til feltherrens tid betalt lagie til skiftende kurser, og derfor skulle de også fremdeles betale deres landgilde, tjenestepenge og hyre i specie eller med lagie, som dog ikke måtte overstige den takst som blev fastsat af Rentekammeret. M.h.t. Slotsgaden og parken var det dokumenteret, at bønderne ikke havde haft disse jorder i brug de sidste 20–30 år. I øvrigt havde grevinden den 7. april 1721 tilbudt bønderne, at hun selv ville overtage Slotmarken, men det havde de ikke villet gå med til, og derfor havde de ingen grund til klage. Skriverpengene havde for 37 år siden afløst skriverkæppen, og denne afgift skulle som hidtil betales i gangbar mønt. De to kommissærer konstaterede, at Hans Hansens forhold syntes at være den største og eneste årsag til bøndernes opsætsighed, men da hans dom var approberet af kongen, kunne de kun afvise at dømme i denne sag. Sluttelig blev »bøndernes modvillige opsætsighed« sammenlignet med forbundsbrevet af 1672 og højesteretsdom-

men 1677 i Anders Nissen-sagen. Man havde den 8. juni 1721 groft anklaget herskabet for forøvede forurettelser og voldsomme gerninger samt påstået »lovlig borgen af fru grevinden under hendes godsdes fortabelse, halvparten til kongen og halvparten til birkets indbyggere«. Endvidere havde de i den nævnte og andre skrivelser beskyldt herskabet for, at det i mange år uden lov og dom havde forurettet dem med vold på liv og gods. Dette havde de kun kunnet belægge ved at henvise til Hans Hansen-sagen. Kommissærerne konkluderede derefter: »Da som af sligt ej aleneste er bevisliggjort og derfor ikke kan eragtes for andet end for ulydighed og opsætsighed uden ringeste given føje og de straks efter hans højgrevelige excellences hr. Hans Schacks død vist sig opsætsige, da itzige [nuværende] greve Otto Diderich Schack endnu er umyndig, så bør vedkommende bønder, så mange som herskabet ikke vil benåde at have deres fæste forbrudt og den på processen bevisliggjort omkostning erstatte«.

M.h.t. Anders Hansen og Thomas Pedersen, som ikke har fæstet, skulle der gribes anderledes hårdhændet fat. De var anstiftere til den kostbare og langvarige proces, og de havde tilsidesat den lydighed, som de var deres herskab skyldige – »ja tværtimod til herskabets dignitets og værdigheds forklejning brugt mange hårde og fast ærerørige ord«. De burde derfor straffes med livsvarigt slaveri på Holmen, dem selv til straf og andre opsætsige til eksempel. For at efterkommerne ikke skulle lade sig forføre på lignende måde, skulle kommissionsdommen indføres i tingprotokollen og oplæses på birketinget for menigmand.

De to kommissærer, landsdommer Thøger Reenberg og oberst Godske Detlef Holsten har åbenbart ikke rigtig vidst, hvordan de skulle forholde sig med hensyn til Anders Hansens, Anders Christensens og Thomas Pedersens andragende af 22. marts 1722, hvorved den kongelige befaling til kommissærerne af 12. juni s. år var blevet udvirket og overlod derfor de vrang og usandfærdige andragender til Højesterets påkendelse.

Kommissionsdomstolen havde afsluttet sit arbejde på Schackenborg, men dermed var den endelige afgørelse i sagen dog ikke truffet. Højesteret skulle have og fik det sidste ord. Bønderne søgte ganske vist i løbet af sommeren og efteråret 1723 at få en mindelig ordening med grevinden. Det blev ventileret gennem grevindens rådgiver, overførster Bachmann, om bønderne kunne vente at blive bøn hørt, såfremt de indsendte et bøn skrift til grevinden, hvori de afbad deres forseelse. Bachmann erklærede hertil i et brev af 10. oktober 1723, at det jo var alle bekendt, at grevinden i alle tilfælde søgte bøndernes konservation, men en forudsætning for en ordening måtte være, at de afgav en erklæring om i enhver henseende at ville efterleve deres fæstebreve og betale lagien og andet, som de havde gjort fra arrilds tid, samt at de aldrig mere ville være ulydige og opsætsige. I så fald kunne grevinden vel lade sig bevæge

til at se på deres bedste og hjælpe dem til rette, men al tale om andet forlig var unyttigt, da »tiden er for døren, at sagen skal for Højesteret ageres, og når dom er falden, så er det for silde at afbede straffen, som vel ikke bliver mildere end dømt er, men som erfaring giver, vel skærpet«. Det blev ikke til forlig og eftergivelse. Sagen kom til at gå sin gang for Højesteret.

For Højesteret

Kommissionskendelsen blev forberedelsen til en højesteretsproces. Grevinde Anna Sophie Schack androg gennem sine sagførere, overførster Hans Bachmann og prokurator Dines Leth, om at få en dom, hvorved kommissionsdommen ikke blot blev stadfæstet, men også skærpet, for at hun kunne få en ende på fortrædelighederne med bønderne. Sagen blev anlagt mod Anders Hansen og Thomas Pedersen, som til trods for at de endnu ikke havde fæstet, dog havde ladet sig bruge som fuldmægtige for bønderne. Der blev i oplægget givet et kort referat af Anders Nissen-processen og dernæst opregnedes Anders Hansens og Thomas Pedersens synderegistre. De havde anklaget grevinden for »voldsom gerning og forøvede forurettelser på liv og gods, at de (d.v.s. herskabet) ikke havde villet lade Guds ord og Vores (d.v.s. kongens) lov været en regel og rettesnor imellem deres tjenere og dem, men pålagt bønderne ubillige ting og nye påfund og handlet ulovligen, ubilligen og ukristeligen med dem i mange år med flere uhørlige tillæg, hvorfor disse bønder pålægger deres herskab sag og påstår lovlige borgen af citantinden (d.v.s. grevinden) under hendes godeses fortabelse, af hvilke beskyldninger de ikke det allerringeste havde bevist«. Det havde ikke været Anders Hansen og Thomas Pedersen muligt over for kommissionen at anføre eller bevise nogen tvang eller voldsom gerning, som bønderne havde været udsat for, når bortses fra Hans Hansen, som var blevet dømt i Ribe, og hvis dom var approberet af kongen. Denne sag vedrørte derfor ikke kommissionen, og kommissionsdommen blev derefter refereret i dens enkelte punkter, således som den var tolket af herskabet for derefter at blive gengivet i sin fulde ordlyd.

Det er ganske interessant at se, at der i sagens fremstilling af grevindens sagfører især lægges vægt på de måske mindre velovervejede ord fra bøndernes side om herskabets ukristelige og ulovlige adfærd og tvang. Man har villet gøre det til en lille majestætsfornærmelse fra bøndernes side i forholdet til det grevelige herskab, og på baggrund heraf må det jo nok siges at have været uheldigt, om ikke skæbnsvangert for bønderne, at deres sag under forhandlingerne på Schackenborg ikke blev ført som oprindelig tænkt af højesteretsprokurator Hans Ursin, som næppe ville have betjent sig af sådanne uovervejede ytringer, og havde han gjort det, ville han som sagfører vel heller ikke have kunnet anklages og dømmes herfor.

I Højesteret mødte imidlertid nu Hans Ursin sammen med Anders Hansen og Thomas Pedersen den 30. november 1723, og for grevinden mødte højesteretsprokurator Dines Leth. Som assessorer, d.v.s. dommere, medvirkede justitsråd Thomas Bartholin, justitsråd Chr. v. Stöcken, Erasmus Vinding, justitsråd Christen Berregaard, justitsråd Lorenz Kreyer, justitsråd Hans Wilhelm Kaalund, Peder Benzon, deputeret i politiretten Niels Slange, konferensråd, generalprokurør Caspar Bartholin, overhofmester hos dronningen Rudolf Gersdorff, ceremonimester Vincens Lerche samt justitiarius Chr. Scavenius. Senere deltog præsident i Underadmiralitetstretten Niels Foss i voteringen i stedet for Slange. Det var altså en række af rigets højeste og mest indflydelsesrige embedsmænd, som skulle dømme mellem grevinden og hendes bønder.

Den 1. december 1723, begyndte procurator Leth meget udførligt at procedere sagen. Han refererede kommissionsdommen og krævede den stadfæstet. Ydermere krævede han, at bønderne skulle betale procesomkostningerne. Ursin var naturligvis af en anden mening. Han anførte i sit indlæg, at de to ordførere og de øvrige bønder uskyldig var »aktioneret« for opsætsighed. Deres vidneførelse var blevet beskåret i kommissionen, og de var blevet kuert, holdt under tvang, belagt med eksekution og truet, så at de af frygt for værre i lang tid havde måttet tie stille og betale samt efterkomme alt, hvad de uretmæssigt var blevet pålagt og befaleet. Ja, foruden ekstraordinære byrder var deres arbejde og antal af ægtkørsler blevet forøget ved, at en stor del af gårdene Ved Åen tid efter anden var blevet gjort til hyregårde. Ursin anførte, at kommissionen i sin dom havde forbigået de fleste af bøndernes besværinger og i stedet dømt dem til at have deres fæste forbrudt og til at betale processens omkostninger – for slet ikke at tale om den dom på livsvarigt strafarbejde på Holmen, som var tiltænkt Anders Hansen og Thomas Pedersen. Ursin holdt på, at bønderne ikke havde kunnet føre vidner, således som det var tiltænkt dem ved kongelig befaling af 12. juni 1722, og at Højesteret derfor skulle hjemvise sagen til nærmere undersøgelse af kommissærerne på deres bekostning. Skulle retten imidlertid finde sagen tilstrækkeligt belyst, procederede han for, at kommissionsdommen blev fuldstændig ophævet. Bønderne skulle befries for lagien og andre besværinger pålagt dem under henvisning til 1661-kontrakten, eller også skulle denne kendes uforpligtende for dem, således at deres afgifter fremover skulle svares og reguleres efter jordebogen og kongelige love og forordninger. Dernæst fremførte han, at bønderne havde gjort forskellige forligstilbud, men at de ikke desto mindre var blevet besværet med adskillige »pressurer«, trusler og beskyldninger samt denne bekostelige proces, hvis omkostninger de dog ønskede og ventede at få erstattet.

Højesterets overvejelser m.h.t., om sagen skulle hjemvises til yderligere behandling eller føres frem til dom, gav til resultatet, at den skulle fremmes.

Under den påfølgende votering var der seks, der voterede for, at kommissionsdommen angående betalingen af lagien skulle stå ved magt, mens seks andre assessorer med forskellige begrundelser ønskede andre afgørelser. Vinding og Benzon foreslog derfor sagen indbragt til kongens afgørelse, og denne indstilling blev fulgt.

Sagen indbringes for kongen

Da grevinde Anna Sophie Schack blev orienteret herom, har hun sikkert ikke blot følt sig ængstelig for, at sagen skulle trække i langdrag, men at den måske også kunne få et uheldigt udfald for hende. Hun skrev derfor den 11. december til kongen og bad om, at sagen måtte blive pådømt i »den nu holdende Højesterets session«. Hun anførte i sin henvendelse, at hun fra sin tiltrædelse af formyndereskabet og administrationen af grevskabet var blevet »tribuleret« ved et oprør foranstaltet af de to brødre Hans og Anders Hansen, og hun redegjorde udførligt for sit syn på lagiebetalingen. Men meget vigtig for hende var også de følger, som den næsten fuldstændige standsning af soldaterudskrivningen i birket havde medført. Der manglede endnu 15 rekrutter fra Møgeltønder og Daler sogne, og af den grund var grevskabet belagt med tredobbelt eksekution. Sagen var nu »ad referendum optagen«, men hun så den trække i langdrag til trods for, at den var så grundigt undersøgt af kommissionen. Hun bønfuldt derfor kongen om, at han selv ville tage vare på sagen, og at den blev afsluttet i Højesterets indeværende session. Også på anden måde har grevinden jo nok forstået at gøre sin indflydelse gældende, og i hvert fald fik hun udvirket, at højesteretsjustitiarius Chr. Scavenius den 11. januar 1724 kunne lade justitssekretæren, kancelliråd Wieland oplæse et kgl. reskript af 7. januar for højesteretsdommerne. Heri refereredes sagens sammenhæng under henvisning til beslutningen af 6. december om at lade kongen træffe afgørelsen, men der er også hentydninger til grevindens brev. Hun havde ikke villet undslå sig for på sin søns vegne at kræve sikring af hans og grevskabets tarv og af de årlige indkomster. Endvidere siges i reskriptet, at det ikke var ubilligt, at bønderne havde forlangt, at lov og ret blev håndhævet over for dem, således at de ikke blev pålagt større byrder, end lov og forordninger eller godvilligt oprettede kontrakter og reverser kunne forpligte dem til, »thi Vi ingenlunde ville nægte de fattigste og ringeste tjenere den samme ret, som deres husbonder og fornemste i landet kunne vente sig.«

I reskriptet blev de stridige spørgsmål kort opridset, og kongen befalede derefter, at Højesteret straks den 10. januar for lukkede døre »på ny lader Eder forelæse de vigtigste breve og bevisligheder, som begge parter har påberåbt sig på ... og derefter træder til at votere, om grevskabets tjenere kunne eller bør tilfindes at betale de heroven foranførte trende slags årlige afgifter (nemlig:

frihedspengene, hyren af Slotmarken og landgildeafløsningen) enten alle eller nogen sær udi et sært slags mønt imod deres gode vilje, ifald det befindes, at ingen kontrakt, revers eller anden forpligt dem dertil forbinder *eller* og med Bremerholms jern, som agtes næst livsstraf, at belægges, fordi de ved lands lov og ret sig begærer at forsvare *eller* og om de tvende første slags afgifter bør erlægges i den i landet brugelige småmønt med seks skilling danske på hver rigsdaler til opgæld, som var den pris begge parter havde været fornøjet med indtil 1672, men det tredje slags, nemlig deres landgilde foruden nogen opgæld og om slig måde at betale på såvel for den forbigangne tid siden 1672, for hvis endnu kunne være uklareret, som for den tilkommende tid bør følges, sålænge kontrakten må stå ved magt«. Dernæst burde Højesteret overveje, om bøndernes to ordførere på samtlige interessenters og egne vegne på Møgeltønder birketing burde gøre herskabet en sømmelig afbigt, som Højesteret skulle foreskrive. Endvidere skulle overvejes, om de »for deres usømmelige adfærd i denne sag med ord og skrifter« skulle bøde 1–200 rdlr. til Vor Frelsers Kirke. Den kgl. skrivelse slutter med, at da der både vindes og tabes i sagen, skulle omkostningerne ophæves, og det befaledes, at dommen skulle afsiges ved flertalsafgørelse. »Dermed ske Vor vilje«.

I Højesteret oplæstes derefter kontrakten og andre bevisligheder af justitssekretæren, og efter at justitsråd Bartholin havde fået bekræftet, at alle de oplæste dokumenter var tilbørlig protokolleret, begyndte en ny votering. Det var igen justitsråd Thomas Bartholin, som lagde for, men han har nu i nogen grad ændret opfattelse. Med hensyn til landgilden skulle bønderne betale i gangbar mønt efter forordningen, som forbyder at forhøje landgilden, men med hensyn til frihedspengene og hyren af Slotmarken skulle parterne »være fornøjet« med seks skilling lagie. Bønderne, som havde villet forsvare sig, burde ikke dømmes til Bremerholm, »men for deres usømmelige forhold ... gøre deres erklæring for Møgeltønder birk og der afbede deres forseelse«. Endvidere burde de bøde 150 rdlr. til Vor Frelsers Kirke, medens omkostningerne blev ophævet. Klarest udtryk for en positiv holdning til bønderne gav imidlertid den ældre Caspar Bartholin. Han argumenterede for, at der ifølge 1661-kontrakten ikke kunne være tale om betaling i specie, og ingen kunne forpligtes til andet end hvad der var nævnt dér. Bønderne havde ganske vist efter kontraktens oprettelse betalt i specie, men på det tidspunkt var lagien lille, og det kunne derfor ikke forpligtige dem til at fortsætte. De kunne ifølge kontrakten ikke tvinges dertil, og senere breve og domme var uden betydning i sagen. Det samme var i denne sammenhæng fæstebrevene og kvitteringsbøgerne. Caspar Bartholin gjorde endvidere opmærksom på, at forholdene på Schackenborg var anderledes end i slesvigske områder, hvor man kunne være pligtig til at betale i specie. Hans stilling er altså helt klar. Bønderne skal

Thomas Bartholin (1690–1737) deltog ligesom farbroderen, generalprokurør Caspar Bartholin (1655–1738) som dommer i højesteretssagen mod Schackenborg-bønderne. Thomas Bartholin var justitsråd, senere generalprokurør og højesteretsjustitiarius. Foto Lennart Larsen på Frederiksborgmuseet efter original i privateje.

hverken betale specie eller lagie. Med hensyn til spørgsmålet om oprejsning over for bøndernes to ordførere for deres skrifter finder C. Bartholin dem ganske vist utilbørlige, men det meste i dem var kun rettet mod fogeden, hvilket må være den nylig afdøde Eberhardt Frostberg, »som selv beegnet dem ilde«. De to bønder burde derfor på de andres vegne gøre grevinden afbigt og bøde 100 rdlr. til Vor Frelsers Kirke. Omkostningerne burde ophæves.

Med større eller mindre afvigelser fulgte Vinding, Berregaard og Lerche de to Bartholiners moderate vurdering af bøndernes aktion. Og man bør i denne forbindelse have i erindring, at Bartholiner'ne ikke var hvem som helst. Den ældre, konferensråd Caspar Bartholin havde opgivet en lægevidenskabelig karriere for at blive embedsmand og var på dette tidspunkt rigets generalprokurør, hvilket bl.a. omfattede, at han var landets juridiske konsulent, til en vis grad svarende til vore dages kammeradvokat, og den yngre, justitsråd Thomas Bartholin efterfulgte farbroderen og svigerfaderen nogle år senere

som generalprokurør, hvilken stilling han dog igen senere opgav for at blive højesteretsjustitiarius.

Dommen

For bibeholdelsen af betalingen af alle tre afgifter i specie eller med lagie voterede højesteretsjustitiarius Chr.Scavenius. Hans argumentation fulgtes i det store og hele af v.Stöcken, Kreyer, Foss, Kaalund, Benzon og Gersdorff, og disse syv, som altså udgjorde flertallet af dommerkollegiet, kunne derefter d. 12.januar 1724 fælde dommen. Denne er underskrevet af højesteretspræsidenten, storkansler U.A.Holstein, der ikke havde deltaget i voteringen, og af justitssekretær Didrik Selkmann, men derimod ikke af justitiarius, etatsråd Chr.Scavenius. Dommen kom i sin helhed til at lyde således: »Kommissariernes dom i den 1. og 4. post bør ved magt at stande, udi den 2. og 3. post frafalder kommissionsdommen, og bør da så mange af bønderne, som fuldmagten af 12.januar 1722 haver underskrevet, samtlige at gøre grevinde Schack og hendes fuldmægtig en tilstrækkelig afbigt til Møgeltønder birketing, når forlanges og derforuden for deres utilbørlige forhold at bøde til Vor Frelsers kirke et hundrede rigsdaler. Så bør og Anders Hansen og Thomas Pedersen for deres formastelige forhold at bøde til Vor Frelsers kirke hver halvtrediesindstve rigsdaler og derforuden aldrig at lade sig finde på grevskabet Schackenborgs grund. Processens omkostninger udi alt betaler bønderne til fru grevinde Schack med fire hundrede rigsdaler«.

Ser man imidlertid tilbage i kommissionsdommen, vil man opdage at den ikke er opdelt i fire poster. Den har overhovedet ikke nogen nummerering, og søger man selv at opdele den, bliver det i hvert fald 6 poster. Hvordan noget sådant har kunnet ske, kan man måske få en anelse om i et følgende kapitel. Men hvorom alting er. Bønderne skulle betale lagie og skriverpenge. De fradømtes imidlertid ikke deres fæstegårde, men kunne nøjes med at bede om afbigt hos herskabet og betale boden på 100 rigsdaler til Vor Frelsers kirke, som dog næppe kan have været særligt tyngende for dem. Værre var betalingen af procesomkostningerne. Anders Hansen og Thomas Pedersens straf blev væsentligt formildet. Også de skulle ganske vist af med hver 50 rigsdaler til Vor Frelsers kirke, men medens kommissionen havde tiltænkt dem livsvarigt slaveri, nøjedes Højesteret med at forvise dem fra grevskabet, hvilket i de vestslesvigske blandede distrikter ikke var vanskeligt at omgå. I Hans Hansens skæbne har Højesteret ikke kunnet blande sig, da hans sessionsdom i forvejen var approberet af kongen.

Dommen blev forkyndt for Anders Hansen og Thomas Pedersen i deres logi i Larslejstræde den 15.januar 1724, og endvidere ses, at den blev forkyndt otte gange lokalt i landsbyerne i Møgeltønder og Daler sogne i tiden

Opførelsen af Vor Frelsers kirke på Christianshavn strakte sig over årene 1682–1752. Det kneb med at skaffe penge til bygning og inventar, og gennem lang tid gik de af Højesteret idømte bøder hertil. Schackenborgske embedsmænd måtte således i årene 1714–18 af med store summer i de tabte processer mod undersåtterne i Daler sogn om kirketienden. Kirken er her gengivet efter et prospekt o. 1749, tegnet inden spiret fik sin endelige form. Tegning i 3. del af Thurahs Danske Vitruvius. Gengivet efter Danmarks Kirker I. København 2. bind.

25.juli–3.august. Mange har dog kendt den i forvejen, da de var taget til København under forhandlingerne i Højesteret.

Tiden, der fulgte

Anders Hansens og Thomas Pedersens arrestation 1724

Med højesteretsdommen var der imidlertid, som det snart skulle vise sig, ikke sat det endelige punktum for de lange stridigheder. Der skete noget både på det hjemlige plan og i København. I hovedstaden indgav bønderne allerede den 21. januar 1724, altså kun godt en halv snes dage efter højesteretsdommen et bønsskrift til kongen, og man fik – i hvert fald efter bøndernes fremstilling – en resolution, som gik ud på, at alle bønderne, inkluderet deres fuldmægtige fik tilladelse til at forblive på fri fod, de sidste hos deres forældre. Denne resolution er på baggrund af højesteretsdommen lidt uforståelig, med mindre der fra herskabets side var planer om nye aktioner, især måske over for dem, som i København havde fulgt retssagen. I deres bønsskrift spurgte bønderne endvidere, hvorledes kommissions- og højesteretsdommene skulle forstås med hensyn til fastsættelse af lagiens størrelse. På dette spørgsmål svares den 31. marts 1724 i en kongelig skrivelse til grevinden, at lagien skulle være den samme som ved tolden i Ribe. Denne ordre medførte, at der på Schackenborg måtte udarbejdes et nyt restanceregister og restancebeløbet for hele birket reduceredes nu til 695 rdl 21% sk., hvilket for de fleste af bønderne blev til et beløb på 8–10 rdlr. Bønderne fik altså herved medhold i, at lagien havde været for høj.

Hvor stor andel Anders Hansen og Thomas Pedersen har haft i bønsskriftet til kongen får stå hen, men herskabets vrede var nu engang rettet mod dem, og natten mellem 25. og 26. april 1724 blev de arresteret af godsfuldmægtig Niels Jensen Camstrup, slotsgartner Claus Schnack samt otte bønder, som de to havde udkommanderet som hjælpere. Denne handling medførte en klageskrivelse til grevinden underskrevet af samtlige birkemænd, nogle dog kun med deres navnes forbogstaver, hvori man gav luft for harmen over arrestationerne, som var sket uden lov og dom og uden oplæsning af en kongelig ordre. Man anmodede om, at de to under sagens behandling måtte være på fri fod, og man krævede endvidere, at godsfuldmægtigen, gartneren og deres medhjælpere måtte blive draget til ansvar for den ulovlige anholdelse. Såfremt man havde noget at forkynde for nogen, kunne det ske om dagen.

De to arrestanter må være kommet på fri fod efter kort tids forløb, idet der i et koncept til en henvendelse fra herskabet til kongen, dateret den 26. juli oplyses, at de stadig løb omkring blandt bønderne, »og holder dem idelig i oprør, som ej opholder, før de samtlige sig selv ruineret haver, som daglig tiltager og kan drage skadelige konsekvenser efter sig.« Man indstillede derfor, at Anders Hansen og Thomas Pedersen blev kendt fredløse og at de skulle betale faldsmål, d.v.s. bøde til kongen. Hvad der skete og ikke skete i den

følgende tid er ikke helt klart, men at bønderne ikke glemte deres ordførere, fremgår af et nyt bønsskrift til grevinden, dateret den 30. oktober 1724. Man henviste heri til de gamle forældre. Anders Hansen har kun sin 80-årige moder på gården, da broderen Hans arbejdede i jærn i Rendsborg. Thomas Pedersens fader er »gammel og lam«. Han går med daglige smerter og kan ikke selv passe bedriften. Man bønfaller grevinden om, at de to må blive i grevskabet deres forældre til hjælp og trøst, »at de ikke for mangel og tilsyn må aldeles crepere og udgå«. Endvidere bønfallt man så mindeligt om, at Hans Hansen måtte blive løsladt fra fæstningsarbejdet.

Imidlertid må dette bønsskrift, hvori man lidt ynkeligt henviste til, at man havde ført processen af simpel enfoldighed, ikke have formået at gøre indtryk på grevinden. I hvert fald besluttede bønderne ikke så længe efter på ny at forsøge deres lykke i København.

Inddrivningen af bod og lagierestance

I mellemtiden var der dog foregået noget i Møgeltønder. Kirkevæрге ved Vor Frelzers kirke på Christianshavn, rådmand M. Fielsted havde nemlig via stiftamtmand Calnein i Ribe krævet de 200 rigsdaler udbetalt, som bønderne og deres to ordførere ved højesteretsdommen var blevet idømt at betale til kirken. Kravet om betalingen blev den 21. maj forkyndt bønderne af birkedommer Christian Thomsen, men der kom ingen reaktion fra deres side. Også en ny henvendelse fra stiftamtmanden forblev resultatløs, uanset at han i egen høje person indfandt sig på Schackenberg den 22. juli 1724 for at få bøndernes andel på 100 rigsdaler udbetalt. De blev ved en ordre, som blev oplæst i hver bys mødehus, indkaldt til at give møde på Schackenberg den 24. juli kl. 8 om morgenen medtagende deres kvitteringsbøger og fæstebreve, idet herskabet havde bestemt, at de nu også skulle afregne deres skyldige lagie og grevskabets omkostninger ved processen. Man kom imidlertid til at vente forgæves på Schackenberg. Før kl. 11 var kun Knud Pedersens hustru af Gallehus mødt op for at meddele, at hendes mand lå for døden, og Jens Christensens hustru, ligeledes fra Gallehus, som oplyste, at hendes mand var bortgået. Endvidere mødte en mand fra Østerby, som intet havde haft med processen at gøre, og som var villig til at betale lagierestancen.

Bønderne var imidlertid forsamlet i deres mødehus i Møgeltønder, og da man på Schackenberg blev klar herover, blev fuldmægtig Camstrup sendt hen til dem for at minde dem om deres pligt til at give møde, når herskabet beordrede dem dertil, Han måtte dog vende tilbage med den besked, at bønderne ikke kunne komme før om en times tid. De ventede på nogle naboer, og de vidste heller ikke, om de turde komme, da de havde set, at der gik ryttere på gaden. Grevinden udstedte derefter en ny ordre om, at bønderne

skulle give møde kl. 4, »såfremt de ikke for ulydighed vil vente at vorde anset«. Denne ordre gav for så vidt resultat, som der derefter mødte tre kvinder med et brev, som ifølge herskabets fremstilling ikke indeholdt andet end udflugter. Disse »udflugter« er nu ikke helt uinteressante, idet der i brevet oplystes, at bønderne den 13. juli havde talt med kongen og af ham fået det svar, at de skulle nyde frugten af 1661-kontrakten, som skulle efterleves fra begge sider. Ellers skulle grevinden lade det blive ved den årlige skyld efter Danske Lovs 3. bog, 13. kapitel, 14. artikel, hvori det hedder, at ingen bonde skal være pligtig til at levere andet enten i varer eller i penge end han står for i jordebogen og langt mindre nødes til at betale varerne med penge højere end som landkøb er. Bønderne erklærede sig villige til at betale og blive reguleret efter kongens resolution, hvilket man formodede grevinden nådigst lader sig være behageligt, »så vi ikke mod vor vilje skulle have årsag og nødes til at søge Hans Kgl. Majestæt videre derom, men herefterdags udi fred og enighed med alle vore pårørende at forblive grevindens allerunderdanigste tro og lydige undersætter.«

Disse såkaldte udflugter gjorde dog ikke indtryk på grevinden og hendes embedsmænd, og de tre kvinder måtte vandre tilbage til mødehuset med den besked, at bønderne fik endnu en frist til kl. 20. Derefter ville der blive givet ordre til udlæg i hver enkeltets bo. Kun en enkelt, Laust Coldenborg fra Gerup, gav møde, men kun for at meddele, at han ikke havde haft noget med processen at gøre, og at han ville betale, når han kunne. Han havde endnu ikke fæstet, men tilbød at gøre det.

Der blev derefter foretaget udlæg for bod og omkostninger samt for skyldig lagie indtil 1. maj 1723, og kort derefter, den 4. august 1724, bortsolgte det beslaglagte gods på auktion. Det drejede sig om heste og køer, som dog i en del tilfælde blev tilbagekøbt af deres tidligere ejere, og blandt de udpantede inventargenstande nævnes guld-, sølv-, tin-, kobber- og messingsager samt jernkakkelovne og kister. Også sengetøj og beklædningsgenstande blev bortauktioneret. I Møgeltønder by, hvor gårdene var lige store, måtte de fleste bøde med udlæg på 28 rdlr. 19½ sk., medens beløbene i birkets øvrige byer varierede fra noget under 10 rdlr. til op imod 30 rdlr. for de større gårde. I alt var bøndernes skyldige beløb 1526 rdlr. 46 sk.; ved auktionen indkom 1427 rdlr. 23½ sk., og der var således stadig en lille restance. Bøndernes bod på 100 rdlr. til Vor Frelsers kirke blev afviklet, men de 100 rdlr., som Anders Hansen og Thomas Pedersen hver skulle betale halvdelen af, var det ikke muligt for herskabet at inddrive, da de som »løse knægter« intet ejede. Alt var forældrenes ejendom, og derfor kunne intet af deres bod inddrives ved udpantning. Man havde forgæves forsøgt at få de øvrige bønder til at betale.

Nyt forgæves forsøg på reduktion af lagien

Da det tidligere omtalte bønsskrift af 30. oktober 1724 tilsyneladende ikke gjorde indtryk på grevinden, sendte bønderne midt i december 1724 på ny en deputation til København bestående af Thomas Pedersen, Hans Brodersen og Hans Carstensen af Møgeltønder, Peder Lausten af Daler og Rasmus Sørensen af Østerby. De skulle søge kontakt med deres tidligere sagfører, højesteretsprokurator Hans Ursin. Thomas Pedersen gik imidlertid sine egne veje og indsendte et stort og ydmygende bønsskrift til grevinden, og Hans Carstensen og Rasmus Sørensen rejste hjem. Herefter var kun Hans Brodersen og Peder Lausten tilbage i København. De aftalte først med Ursin, at betalingen af restsalæret på 204 rdlr. skulle ske i to rater i juni og september, hvilket også skete. Derefter forhandlede de – ivrigt støttet af breve hjemmefra – med ham om, at han skulle søge fremskaffet en kongelig resolution om moderation i lagien. I et brev af 2. februar 1725 oplyses, at herskabet den 31. januar var begyndt at opkræve restancerne på lagien 1722–24. I den anledning havde bønderne været indkaldt til et møde på Schackenborg den 1. februar. Af en bemærkning i brevet ses, at man var orienteret om, at Thomas Pedersen var ved at trække sig ud af sagen, men uanset dette blev Hans Brodersen og Peder Lausten instrueret om at fortsætte bestræbelserne for at få udvirket en kongelig resolution. Man ville derhjemme stille kaution til betaling af omkostningerne, »skulle det end gå til skjorten på kroppen ... thi vandet begynder at gå os indtil tænderne«. Dette brev blev – vel af sikkerhedsgrunde – afsendt i to eksemplarer, og på det ene af disse er der en efterskrift af mere privat karakter. Den lyder: »Alting står herhjemme ved den gamle stil, men hestene begynder at blive dyre«. Så ved vi det.

I et følgende brev, der er dateret den 19. februar 1725 og som på bøndernes vegne er underskrevet af Boe Lytsen, svares på et brev fra København af 10. februar. Man erklærede sig på ny villig til at stille kaution for Ursins salær for fremskaffelsen af resolutionen om lagsens reduktion. De ville stille kautionen enten ved Jes Nielsen Våben i København eller i rede penge, som ville blive udbetalt til Ursin, så snart resolutionen forelå. Bønderne havde den 8. februar udstedt en såkaldt revers desangående. Skulle Ursin ikke kunne gå ind på denne ordning, havde samtlige bønder i sinde at rejse til København og selv opsøge kongen, »fordi her lides ingen forhaling, og vi kan ikke lade det så bortgå, fordi alle vores velfærd står derpå«. De to udsendinge skulle snarest fortsætte forhandlingerne med Ursin og meddele resultatet hjem. I øvrigt oplyses, at de pårørende hjemme alle var ved god helsen, at dyrene var vel ved magt, og at grevinden var i Hamborg. Den 2. marts 1725 svarede bønderne på et brev af 24. februar fra Hans Brodersen og Peder Lausten. Man var nødt til at acceptere, at Ursin ikke har villet eller kunnet love at skaffe den

ønskede resolution. Man havde »samtykket med hverandre i Møgeltønder« og havde godkendt et forslag fra Ursin, hvorefter denne »med tro og ed« forpligtede sig til, at han på alle måder ville gøre sit bedste for at fremskaffe resolutionen. Man har afsendt 1. del af salæret, 100 rdlr., og det oplyses, at man har opgivet rejsen til København, »da det vel ikke kunne hjælpe meget, eftersom Ursin det dog må have udi hænder, og dertil ville det også give en stor omkostning og besvær«.

Forsøget på at få højesteretsdommen formildet ved en kongelig resolution synes ikke at være lykkedes, men derimod fik sagen et efterspil på Møgeltønder birketing den 17. oktober 1725. Godsfuldmægtig Jens Matthiæ fremlagde da det aktstykke, den såkaldte revers af 8. februar 1725, ifølge hvilken, med Jens Matthiæ ord, Hans Brodersen, der foruden sin fæstegård i Møgeltønder havde en gård Ved Åen, nemlig Kærgårdshof i hyre, og Peder Lausten fra Daler, igen havde søgt at »rippe op« i sagen om lagien. Godsfuldmægtigen mente, at dette formastelige påfund kunne drage mere forvirring med sig. Ved at kunne nøjes med afstraffelse af to syndebukke har herskabet ment at kunne give en alvorlig advarsel til de øvrige bønder. Hans Brodersen beviste imidlertid ved fremlæggelse i retten af de oven omtalte breve, at han og Peder Lausten kun havde været bøndernes ordførere i sagen. Herskabet ønskede øjensynligt, at de sagføreromkostninger, som var betalt til Ursin via den i Møgeltønder Slotsgade bosiddende Hans Nielsen Våben, som må have været en slægtning til den tidligere omtalte Jes Nielsen Våben i København, alene skulle afholdes af Hans Brodersen og Peder Lausten, således at de øvrige bønder ikke led skade ved denne betaling. Våben havde flere gange krævet de to ordførere for de af ham udlagte 169 rdlr. 38 sk. lybsk. Peder Lausten havde ved stævningens forkyndelse betalt sin part, og Jens Matthiæ krævede nu Hans Brodersen dømt til at betale sin andel af salæret til Ursin samt den restance på 10 rdlr. danske kroner, som han skyldte på sit »bohave« Kærgårdshof. Denne gård på 13 tdr. 5 skp. 1 fjk. hartkorn hørte under hovedgårdstakst og var borthyret for en årlig afgift på 200 rdl. kroner. Hans Brodersen skulle åbenbart nu rammes økonomisk, hvor det var muligt, på grund af rejsen til København, og han blev da også dømt til at betale gælden til Hans Nielsen Våben, restancer og restomkostninger.

Men hvorom alting er, det lykkedes ikke bønderne ved en ny aktion at få højesteretsdommen omstødt. Man måtte bide i det sure æble og betale den forhadte omend reducerede lagie. Derimod synes Anders Hansen og Thomas Pedersen ved ydmygende henvendelser at have opnået herskabets nådige tilgivelse, men dermed var de også pacificeret.

Et artigt efterspil

Medens man således hjemme i birket slikkede sårene, nedsatte kong Frederik IV i København en Geheime-Inkvisitions-Commission til undersøgelse af visse sagers behandling i Højesteret. Til medlem af denne kommission udnævntes den 22. februar 1725 stiftamtmand i Trondhjem Christian Reitzer, som selv i mange år havde været assessor i Højesteret. I en betænkning, som Reitzer udarbejdede, gav han en sørgelig skildring af, hvorledes sagerne behandlede dér. Herunder omtalte han også grevinde Anna Sophie Schacks forhold til højesteretsjustitiarius, etatsråd Christian Scavenius og lagieprocessen. Scavenius førte eller reviderede i hvert fald grevindens regnskaber, og herfor havde han årligt fået 200–300 rdlr., og for afslutningen af det sidste regnskab, som omfattede to år og således skulle have krævet dobbelt arbejde, havde grevinden givet ham to ørenringe, som af upartiske blev vurderet til en værdi af 600 rdlr. Dette indrømmede Scavenius selv. I sin redegørelse skriver Reitzer, at i grevindens sag mod bønderne havde i første omgang etatsråd Peder Benzon sammen med justitsråderne Rasmussen, Bartholin og Berregård samt konferenceråd Bartholin været »på den rette vej og da voteret for bønderne, men ikke desto mindre siden, da sagen kom fra Eders Majestæt ned igen til Højesteret, voterede [han] tværtimod sit første votum, og således ved det, at han var bleven den femte imod fire stemmer, hjalp de fattige bønder til at tabe deres sag og for dem og deres efterkommere til evig tid at blive bebyrdet med et så hårdt pålæg«. Reitzer mere end antyder, at Scavenius ikke var uimodtagelig for gaver til sit køkken, og sådanne foræringer kunne lige så vel forblinde og forlede en dommer som penge, «og man desforuden mod at tage i førstningen små gaver vender sig til at tage siden de store og ingen heller enten giver noget bort af sit til andre uden at ville have noget igen». Lidt senere hedder det i beretningen: »Og var vel måske et ønske, at ikke det skete, som skete i fru grevinde Skakkens sag mod hendes bønder, og at Højesterettens assessorer i slige tilfælde holdt sig fra de forførende gæstebude og fra at fornøje sig i de mægtigeres og helst damernes smigrende ord«.

Ligesom justitiarius Scavenius nævnes også en anden af højesteretsdommerne, etatsråd Kaalund, som værende i grevindens tjeneste ved revisionen af hendes regnskaber og ved andre forretninger. De burde derfor begge have været erklæret inhabile i grevindens sag. De burde ikke have »siddet udi samme hendes sag eller udi nogen måde sig som højesteretsassessorer med den eller noget sligt befatte«. Reitzer slutter sin beretning således: »Og hvad lider ikke ganske landet og helst de fattige, når retten er i de uretfærdiges hænder og den tilligemed sandheden fordærves og undertrykkes af dem, som er beskikkede til at håndhæve og forfremme dem begge?«

Det er jo ret så stærke ord om behandlingen af lagiesagen i Højesteret, men

denne hemmelige indberetning til kongen har bønderne i Møgeltønder birk eller deres sagfører Hans Ursin i København intet kendskab haft til, selv om sidstnævnte måske nok har kunnet undre sig over, at højesteretsjustitiarius Christian Scavenius det følgende år, i marts 1726, fik sin afsked meddelt af kongen – ganske vist i nåde.

En anden af dommerne, justitsråd Lorenz Kreyer, fik også 1726 sin afsked på grund af bestikkelse, men om dette har forbindelse med lagiesagen vides ikke. Hvorom alting er: Selv om der nok var en vis rimelighed i, at bønderne kom til at betale en passende lagie, var rigets højeste domstol i høj grad usikker i domfældelsen, og oplysningerne om Scavenius' og Kaalunds inhabilitet og Peder Benzons ændring af sin votering kan jo nok være med til at svække opfattelsen af, at bønderne fik en retfærdig dom.

Bondeførernes senere skæbne

Hans Hansen var efter sin benådning i oktober 1725 vendt tilbage til Østerby, hvor han har bestyret sin gamle moders, Boels Hanskones fæstegård, der i hartkorn var ansat til 8 tdr. 3 skp. 3 fjk. 2 alb. Kort før hendes død fik han i juni 1735 for livstid fæste på gården. Af fæstebrevet fremgår, at han erklærede sig villig til at betale de årlige afgifter uden restancer og med opgæld.

Han synes efter sin løsladelse fra slaveriet i Rendsborg i de første år og i hvert fald så længe enkegrevinde Anna Sophie Schack administrerede grevskabet at have ført en stille tilværelse. Man hører i hvert fald ikke meget til ham, men efter at den unge lensgreve O.D. Schack 1730 var blevet myndig og selv havde overtaget administrationen, synes han at være blevet taget til nåde. Ikke blot blev han udnævnt til kirkeværge i Daler, men han har også kunnet genoptage sin virksomhed som sagfører på birketingene. Her optrådte han i 1730'erne og 1740'erne gang på gang, jævnligt indsat af herskabet som en slags beskikket sagfører i kriminalsager. Bl.a. kan nævnes, at den unge enkegrevinde Anna Ernestine Schack 1742 beskikkede ham som forsvarer for den ulykkelige Birthe Hansdatter, der på grund af ulykkelig kærlighed havde forsøgt selvmord. Han blev gift og overlevedes ved sin død sidst i juni 1747 af sin enke Karen. Han blev begravet på Daler kirkegård den 30. juni, og at det har været en kendt mand, der blev jordfæstet, viser indførslen i kirkebogen, idet præsten her har prentet dødstilførslen med ekstra store bogstaver. Præsten talte både ved graven og fra prædikestolen.

Broderen Anders, som i begyndelsen af 1720 angives at have været svagelig, døde i november 1731 49 år gammel og blev begravet på Daler kirkegård, hvor sognepræsten i Visby, Jens Gregersen prædikede over ham.

Også Thomas Petersen af Møgeltønder blev taget til nåde, idet han 1733 fik fæstebrev på en gård i Møgeltønder. I indfæstning måtte han betale 44

1735: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 2
 1736: Maj blev Løft Gistepædagog Datter byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1737: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1738: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1739: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1740: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1741: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1742: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1743: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1744: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1745: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1746: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1747: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1748: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1749: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3
 1750: Maj blev skaren bødler i Østergj byggesam og af mig og vens fædrene 26 den 3

Hans Hansen, også kaldet Kiergaard, 1676–1747, havde i tre år måttet friste livet ved slaveriet i Rendsborg, men blev efter det unge grevepars overtagelse af grevskabet 1730 ikke blot taget til nåde, men hans uomtvistelige dygtighed og lovkyndighed blev af herskabet anvendt på forskellig måde, bl.a. blev han udnævnt til kirkeværge i Daler. At han var en af sognets fremtrædende mænd, ses af den fremhævede indførelse i kirkebogen ved hans begravelse d. 30. juni 1747.

rigsdaler, i landgilde som de andre Møgeltønder-bønder 11 rigsdaler 25 skilling specier og i frihedspenge 10 rigsdaler specie, hvortil naturligvis kom lagien. Han døde 1748 i en alder af 64 år og overlevedes af hustruen.

Bøndernes sociale og økonomiske vilkår

I deres klageskrivelser skildrer bønderne jævnlige sig selv som fattige og enfoldige. Men det sker dog mest for at vække medynk og hører hjemme i tidens sprog. Skrive og læse kunne de fleste og om ikke det, kunne de i hvert fald regne – og regne den ud! Havde de ikke haft et rimeligt økonomisk grundlag, havde de næppe formået at føre de mange og store processer, som tilfældet var, år efter år. Man var da også i Møgeltønder birk bedre stillet end så mange andre steder i kongeriget. Bønderne fæstede ganske vist deres gårde på livstid, men de ejede selv deres bygninger, som kunne være ganske anselige, og de var i realiteten arvefæstere; med et fint ord kaldes de superficiærfæstere.

På almindelige helgårde i Møgeltønder havde man 4–6 heste, 4–8 køer, 4–8 stude, 7–10 ungkreaturer og kalve, 4–8 får og 1–2 svin. Der kunne bjerges 30–40 læs hør, og også høsten af rug, byg og havre var antagelig. Der dyrkedes mest byg, men foldudbyttet af rug og havre var større. I birkets øvrige byer, hvor gårdene var af uens størrelse, var forholdene noget lignende, idet høbjergningen i Bønderby og Daler dog synes at have været noget mindre.

Afgifterne, landgilden og hoveriafløsningen var på Schackenborg i sammenligning med de omgivende slesvigske områder moderate, medens indfæstningen, der betaltes ved fæstets overtagelse og som til en vis grad var konjunkturbestemt, var noget højere.

Disse økonomiske forhold kan nærmere belyses ved hjælp af skifterne for Møgeltønder birk 1707–35. Her skal kun anføres, at af 44 bønderskifter i denne periode var kun 7 insolvente med relativt små beløb.

Af de solvente havde

- 2 en beholdning på 100 rigsdaler
- 4 en beholdning på 100–200 rigsdaler
- 8 en beholdning på 200–300 rigsdaler
- 7 en beholdning på 300–400 rigsdaler
- 4 en beholdning på 400–500 rigsdaler
- 3 en beholdning på 500–700 rigsdaler
- 3 en beholdning på 700–900 rigsdaler
- 6 en beholdning på over 900 rigsdaler

For husmændenes vedkommende var der af 43 boer ingen insolvente og de 20 var på 100 rigsdaler og derover.

Der har altså her i mange tilfælde kunnet udbetales betydelige beløb i arvepenge.

I Ballum birk var forholdene knap så gunstige, både for gårdmænd og husmænd, men også her kunne der dog i mange tilfælde udbetales betydelige arvepenge.

Det har altså været en relativt velstillet befolkning, som til tider vel nærmest kan karakteriseres som værende i opstand mod deres herskab. Dette har, så vidt det kan ses – godsregnskaberne mangler totalt – på den anden side nu og da været i en meget ømfindtlig økonomisk klemme, der har nødvendiggjort den barske optræden over for undersåtterne.

TRYKTE KILDER

Trykt litteratur, der er anvendt eller som kan bidrage til at belyse sag, tid og sted:

Caroline Emilie Andersen: Grams Historie, 1926, især s. 160ff.

Chr. Bruun: Til Højesterets Historie under Frederik IV, i: Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Litteraturhistorie, bd. 4, 1868–69, s. 24ff.

H.V.Gregersen: Træk af den slesvigske Salthandels Historie, i: Sønderjysk Månedsskrift 1947, især s. 87–92.

Axel Nielsen: Specier. Kroner. Kurant. En studie over den faldende rigsdalers værdi i Danmark i tiden 1676–1726. 1907.

- Peter Kr. Iversen: Møgeltønder Len 1536–1660, i: Sønderjyske Årbøger 1943 s. 50–110 (s. 73 omtales avlingshøveriets delvise afløsning i 1640'erne).
- Peter Kr. Iversen: Herremand og Bonde i Vestslesvig i 1660'erne og 1670'erne, i: Sønderjyske Årbøger 1942 s. 58–109 (Kontrakten af 11/3 1661 er her gengivet s. 106–109).
- Peter Kr. Iversen: Sognepræst i Daler Andreas Wedels strid med sin menighed om konfirmation og gebyrer 1707–09, i: Sønderjyske Årbøger 1984 s. 13–47.
- Peter Kr. Iversen: Træk af Møgeltønders historie, i: Møgeltønder. Slotsby og bondeby. Udgivet af Fredningsstyrelsen og Tønder kommune, 1985, s. 9–39.
- Peter Kr. Iversen: »At miste sin hud«, i: Sønderjysk Månedsskrift, 1982 s. 291–304 og 1983, s. 306–07.
- Peter Kr. Iversen: Randnoter til søfartens historie i Emmerlev sogn før 1800 samt nogle kirkebogs-optegnelser, i: Sønderjysk Månedsskrift 1983, s. 129–135.
- Peter Kr. Iversen: Træhesten i Sønderjylland, i: Sønderjysk Månedsskrift 1984, s. 263–266.
- Peter Kr. Iversen: Den strenge Jyske Lov. Fra Møgeltønder birketing 1660–83, i: Sønderjysk Månedsskrift 1987, s. 237–245.
- Peter Kr. Iversen: Stormfloden nytårsnat 1719–20, i: Sønderjysk Månedsskrift 1987, s. 104–106.
- Peter Kr. Iversen: Medicinhistoriske noter fra Vestslesvig, i: Medicinhistorisk Årbog 1986, s. 167–185.
- Peter Kr. Iversen: Sognedegn Hans Joachim Bornholtz i Møgeltønder, i: »Fra Ribe Amt« 1975, s. 131–140.

UTRYKTE KILDER

Nøjagtige henvisninger findes i mit materiale, som til sin tid vil blive afleveret til landsarkivet i Aabenraa.

A. Landsarkivet i Aabenraa

1. Møgeltønder birks retsarkiv:
  - 1711–27. Tingbøger nr. 2418d–f.
  - 1707–35. Skifteprotokoller og -sager nr. 2433f–d.
2. Schackenborg godsarkiv: Arkivet er ikke ordnet og sagerne vil ved den endelige registrering muligvis få andre titler. Nr. henviser til den af godsinspektør H. C. Davidsen udarbejdede registrant.
  - 1718–25 Proces mellem bønder og herskab om betaling af afgifter (lagieprocessen).
  - 1723 Domsakten i sagen mellem grevinde Anna Sophie Schack, f. Rantzau og bønderne i Møgeltønder og Daler sogne m.v., nr. I 24.
  - Højesteretsdomme m.m., nr. I 200.
  - Gamle kontrakter, resolutioner, m.v. Dokumenter, adskillige stridigheder med grevskabets undersætter, nr. I 27.
  - Militærsager (heri bl.a. lægdsruller 1723–24).
  - 1690–1746 (49) Breve, resolutioner m.v.
  - 1703–06 Kopibog.
  - 1703–33 Kopibog.
  - 1731–35 Konzept- og kopibog.
  - 1664–1785 Breve udtaget af Gram godsarkiv.
  - Jordebøger.
  - Fæsteprotokoller.
3. Møgeltønder og Daler sognes kirkebøger.

B. Rigsarkivet.

1. Danske Kancelli: D. 113, 1726. Henlagte sager Frederik IV.
- Jyske Tegnelser, enkelte oplysninger fra 1718–24.
2. Krigskancelliet: Indkomne breve. Referede sager 1721, 1722 og især 1723 nr. 20.
- Generalkommissariatet. Registratur over kgl. ordrer og resolutioner 1723 nr. 112.
3. Højesteret: Voteringsprotokol 1723, litr. B, fol. 337B–352A og 386B–396B.

